

Kirjandus iseseisvaks lugemiseks.

Keel, võim ja ühiskond. Rannut, Mart; Rannut, Ülle & Verschik, Anna. Tallinn: TPÜ Kirjastus;
Ülle Rannut & Anna Verschik. Keel ja identiteet, lk 113 – 146.

4.2. KEEL JA IDENTITEET

4.2.1 Emakeel

Keelel (emakeelel) on tähtsamaid rolle inimese identiteedis, isiksuse väljakujunemises, ümbritseva mõistmises ja tõlgendamises. Emakeelega (või emakeeltega, vt allpool) on seotud tähtsamad isiku- ja kollektiiviõigused, nagu õigus seda keelt kasutada, kultiveerida, järgmistele põlvedele edasi anda jms. Kuid samal ajal ei ole alati selge, mis on kellegi emakeel ja kas on võimalik seda selgelt defineerida.

Mitmed rahvad nimetavad keelt, mis on vanematelt (ehk esimesena) õpitud ja millega end edaspidi identifitseeritakse, sama malli järgi nagu eestlasedki, emakeeleks: inglise *mother tongue*, saksa *Muttersprache*, soome *äidinkieli*. Siin on ilmne seos kõige lähedasema isikuga (tegelikult võib selleks isikus olla hoopis isa, vanaema, vanem vend või õde jms), kelle käest laps keele selgeks õpib. Teised rahvad kasutavad metafoori sünnikeel: vene *родной язык*, ukraina *рідная мова*, leedu *gimtoji kalba*. Mõlemad mallid on tegelikult eksitavad. Esiteks, ei pruugi esimene kontakt keelega alati olla ema kaudu, teiseks, keel ei ole päritav ega geneetiliselt ettemääratud. Kuna tegemist on just esimese keelega, millega kokku puututakse, kasutataksegi tihti mõistet esimene keel.

Nagu näeme edaspidistest näidetest, võib emakeel ja koguni identiteet elu jooksul muutuda. Emakeel ei ole midagi niisugust, mida soovi korral varnast võtta või ringi vahetada, samas ei ole see eluks ajaks ette antud. Tõepoolest, meist ei olene, mis keelekeskkonda me sünnime ja mis keelt me esimesena õpime, kuid meie keeleline saatus võib edaspidi muutuda.

Esimene keel võib paljudel juhtudel etendada kesksel rolli eneseidentifitseerimisel, kuid keelevahetus ei tähenda ilmtingimata identiteedi vahetust. Üksikisiku, aga ka tervete rahvusrühmade identiteet võib püsima jääda, vaatamata keelevahetusele. Tõsi küll, kogukonna olemus ja iseloom ei jää kunagi samaks keelt vahetades, kuid keelevahetus ei tähenda automaatset kogukonna kadu. Nõnda on juhtunud näiteks Leedu tatarlastega, kes, olenevalt asumispaigast, kõnelevad kas leedu, poola või vene keelt (või mitut neist), kuid tajuvad end siiski tatarlastena.

Loomulikult võib identiteet koos keelevahetusega ka muutuda: oli aeg, kui läänemeresoome-balti keelepiir ei olnud stabiilne ning teatud arv läänemeresoome (liivi ja lõunaesti) keelte kõnelejaid hakkas kasutama balti keelekuju, tuues kaasa oma esimese keele mõju (kõige markantsem joon on rõhk esimesel silbil). Järk-järgult kujunes välja läti keel ja läti identiteet. Tänapäeva lätlaste hulgas on palju läänemeresoome päritoluga inimesi, kellel pole aimugi oma juurtest ja kes peavad end keelelt ja rahvuselt lätlasteks (läänemeresoomlaste üleminekust balti keelekujule vt lähemalt Thomason, Kaufman 1988: 238–251, Balode, Holoet 2001: 9).

On rahvaid, kelle identiteedi põhikomponendiks ja sümboliks on nende keel (rahvuskeel), eestlased nende hulgas – seda tõestab kõrge emakeelsuse protsent, näiteks viimase loenduse järgi 97,9 % eestlastest pidas eesti keelt emakeeleks (2000. aastarahva ja

eluriimide loendus, 2. osa, tabel 18). Sotsiaalsühholoogias on olemas teooria, mille järgi keel ongi identiteedi tuumik (nn etnolingvistilise identiteedi teooria, inglise keeles *ethnolinguistic identity theory* ehk ELIT). Kuigi leidub palju rahvaid, kelle puhul ei ole põhjust selles väites kahelda, ei anna ELIT ammendavat ettekujutust kõigist juhtumitest. Rahvusliku identiteedi keskseks osaks võib olla usund (või usund ja keel üheskoos), traditsiooniline eluviis, rahvakultuur jne. Eelnevalt mainisime Leedu tatarlasi, kes on rahvusena säilinud vaatamata keelevahetusele.

Võib juhtuda nii, et osa keelekollektiivist hakkavad mõjutama kontaktid mõne teise rühmaga (põhjuseks näiteks naabrus, kaubasuhted, vallutus jms). Siis on võimalik kõnelejaskonna jagunemine kaheks: nendeks kõnelejateks, kelle keel on enam-vähem säilitanud oma algupärase kuju, ja nendeks, kelle keel on muutunud. Niisuguse keelemuutusega võib kaasneda ka identiteedi muutus. Kõigile tuntud näide on inglise keel, mis eksisteerib mitmes variandis. Ei ole olemas lihtsalt inglise keelt, tuleb rääkida Suurbritannia, Iirimaa, USA, Austraalia jm inglise keelest ja identiteedist. Soomerootslaste keel, mis on pikkamööda arenenud soome keele vahetus naabruses, erineb riigirootslaste keelest, samamoodi erineb kahe rootslaste rühma identiteet.

Ka üksikisiku elukoha ja keelekeskkonna vahetus võib mõjutada identiteeti ja isegi suhet oma esimese keelega. Teame nimetada kirjanikke ja luuletajaid, kes paguluses hakkasid kirjutama kahes keeles (pidagem silmas, et kirjanikule pole keel pelk suhtlemisvahend): Vladimir Nabokov, Joseph Brodsky, Milan Kundera ja paljud teised.

Nagu näeme, emakeele (esimese keele) määratlemisega ei teki probleeme vaid siis, kui tegemist on võrdlemisi lihtsa juhtumiga, näiteks ükskeelse isikuga, kes on kogu aeg elanud oma keelekeskkonnas, oskab koolis õpitud võõrkeelt piiratult ning kasutab seda harva. Kuid ajaloolises perspektiivis (vt läänemeresoomlaste ja lätlaste näide) või mitmekeelse isiku/ühiskonna puhul ei ole emakeele defineerimine lihtne. Emakeelega seotud problemaatika keerukuse mõistmine on hädavajalik keeleteadlastele, sotsioloogidele, demograafidele, psühholoogidele, aga ka hariduskorraldajatele, keeleõpetajatele, ametnikele jms.

4.2.1.1. Emakeele defineerimise kriteeriumid

Eelpool kõnelesime emakeelest päritolu järgi (sellele viitavad nimetused emakeel, esimene keel, rahvuskeel). Mitmekeelsuse uurija Tove Skutnabb-Kangas (1984, 2000) toob mitu kriteeriumi, mille põhjal emakeelt määratakse: nn rahvalik kriteerium, **päritolu, keeleoskus, kasutus ja identifitseerimine** (viimane jaguneb kaheks: eneseidentifitseerimiseks ja väljaspoolseks identifitseerimiseks).

Emakeele rahvalik määratlemine kannab niisugust nime, kuna ei ole teaduslik. Tihti arvavad tavainimesed, et emakeel on see, milles mõeldakse, loendatakse või nähakse unenägusid. Igaüks, kes on pikemalt suhelnud mõnes võõrkeeles, oskab sellisele määratlusele vastu vaielda. Kui peame mõnda aega kasutama võõrkeelt, võime tabada end selles keeles mõtlemast, endamisi lauseid moodustamast jne. Pole üldse võimatu, et muukeelsesesse keskkonda sulandunud inimene loendab oma uues keeles. Unenäo keeled võivad aga olla hoopis paradoksaalsed, näiteks nähakse end unes rääkimas sujuvalt keelt, mida tegelikult ei osata.

Emakeel **päritolu** järgi tähendab esimesena õpitud keelt. Enamiku eestlaste emakeele kindlakstegemiseks piisabki sellest kriteeriumist. Kuid mis keel on esimene, kui vanemad

on eri rahvusest ja laps omandab korraga kaks keelt? Või kuidas hinnata olukorda siis, kui mingitel põhjustel esimesena õpitud keel jääb täielikult omandamata või ununeb? Kahjuks ei olegi selliseid juhtumeid raske ette kujutada, näiteks keelerääkijate võõrale maale küüditamine, vanemate ja laste vägivaldne lahutamine, esimese põlve immigrantide laste võõrdumine oma esimesest keelest. Lõpuks, viipekeel on harva vanematelt õpitud keel, vaid pigem hiljem omandatud, sellegipoolest jääb see tihti kurtumma ainsaks keeleks.

Mõnikord seostatakse päritolukriteeriumi keelekollektiivi põlis- või rahvuskeelega (eestlastel eesti keel, lätlastel läti keel, poolakatel poola keel jne). Peab rõhutama, et esimene õpitud keel ei pruugi olla kogukonna põliskeel ega rahvuskeel. Kirjanduses baltisaksa keele kohta mainitakse tihti, et baltisaksa lastel oli esimeseks keeleks tihti nende hoidja keel, seega läti või eesti keel. Hajutatud rahvaste puhul (juudid, mustlased) on põliskeeli rohkem kui üks (sellest räägime allpool). Kogukonna bioloogilised ja keelelised esivanemad ei lange sugugi alati kokku: nõnda on USA mustanahaliste (afroameeriklaste) bioloogilised esivanemad Aafrika ja Kariibi regiooni rahvad ning vähemalt ühed keelelised eellased hoopis anglosaksid. On ka selliseid juhtumeid, kui rahvuskeel (rahvusrühma sümbol) ei olegi esimesena õpitud, vaid omandatud hiljem (vt allpool Soome ja Suurbritannia mustlaste näide).

Emakeeleks võidakse pidada keelt, mida kõige paremini **osatakse**. Niisugune määratlus võib olla loogiline ükskeelsete isikute puhul ja nende kakskeelsete puhul, kellel on üks keel selgelt domineeriv. Kuid oskuse kriteeriumist on vähe abi, kui domineerivat keelt on raske määrata. Kakskeelne isik (bilingvaal) võib kasutada oma kahte keelt erinevates funktsioonides, nõnda et kahe keele oskust oleks raske võrrelda. Kakskeelsusest kõneleme üksikasjalikumalt järgmises alapeatükis.

Lisaks sellele ei ole selge, kuidas oskust defineerida ja mõõta. Kas passiivne oskus loeb või mitte? Kas arvestada eraldi lugemis-, kirjutamis-, arusaamis- ja kõnelemisioskust, sest osaoskused võivad erineda? Ja kuidas sellisel juhul toimida keeltega, millel kiri ja kirjalik traditsioon sootuks puudub? Keele passiivne oskaja võib mingil põhjusel identifitseerida end selle keelega, näiteks, kui tegemist on ohustatud või hääbuva keelega, mille võimalikku kadumist tajutakse valusalt. Edaspidistest näidetest näeme, et oskus ja eneseidentifitseerimine võivad niisugustel puhkudel olla omavahel vastuolus.

Lõpuks võib keeleoskus elu jooksul muutuda: alguses osatakse paremini ühte keelt, hiljem aga hoopis teist. Selline muutus võib inimese elus toimuda isegi mitu korda.

Näide domineeriva keele muutusest

Karin on sündinud kakskeelsesse peresse: venelasest isa ja eestlasest ema. Isa kõneles temaga vene keelt, ema aga eesti keelt. Karin käis vene lasteaias. Isa tuttavad olid enamasti venelased. Võib öelda, et varajases lapsepõlves kõneles Karin rohkem vene kui eesti keelt. Kuid isa suri varakult. Ema tutvusringkond koosnes eestlastest ja pärast isa surma muutus vene keeles suhtlemine peaaegu olematuks. Karin läks eesti kooli ning eesti keel muutus domineerivaks. Olles lõpetanud keskkooli, otsustas ta õppida vene filoloogiat. Tõllal õpetati Tartu Ülikoolis vene filolooge kahes rühmas, millest üks oli mõeldud eestlastele, teine venelastele, kuid sellegipoolest oli mõlemal rühmal palju ühiseid loenguid ja eestlaste rühm õppis valdavalt vene keeles. Karin tundis, et venekeelse keskkonna ja vene keele sagedase kasutuse mõjul väljendab ta end kõige paremini vene keeles. Ülikooli lõpetamise järel töötas Karin mõnda aega tõlkijana. Siis

otsustas ta hoopis eesti filoloogiat õppida. Nüüd muutus tema vahetu suhtlusring taas eestikeelseks. Praegu õpetab Karin eesti keelt tulevastele muukeelses koolis eesti keele õpetajatele. Kuigi ta kõneleb mõlemat keelt ilma aktsendita ja nii vene kui eesti keele kõnelejad peavad teda emakeelseks kõnelejaks, tunneb ta, et eesti keel domineerib.

Eelmise näite peategelane suutis iseloomustada mõlema keele oskust, kuid mitmekeelne inimene ei suuda seda alati teha. Mõnikord ei ole ta isegi võimeline vastama küsimusele, mitut keelt ta oskab. Näiteks nentis Paul Ariste, väljapaistev keeleteadlane ja polüglott, et ta ei ole leidnud keeleoskuse definitsiooni (Mäger 1976: 168). Oskuse määratlemine on raske ka siis, kui erinevaid keeli kasutatakse erinevas sfääris (näiteks ühte kodus, teist tööl).

Näide kahe keele kasutamisest eri sfääris

Niina mõlemad vanemad on venelased, kodukeeleks on vene keel. Niina on lõpetanud vene kooli. Perekonnasõbrad ja sugulased on venelased. Enne TPÜsse astumist puutus ta eesti keelega kokku vaid koolis, kus see oli üks õppeaineid. Tema eesti keele oskus oli siis parimal juhul passiivne. TPÜs hakkas Niina õppima referent-asjaajaja erialal. Nüüd lisandus kohustuslikele eesti keele tundidele suhtlemine eesti keeles, kuna venelased olid ülikoolis vähemuses ja tekkis vajadus eesti keelt kasutada. Niina kõneleb eesti keelt sujuvalt, kuid aktsendi ja mõningate grammatiliste vigadega; eesti kõnest ja kirjast arusaamine ei ole probleemiks. Pärast lõpetamist astus ta magistrantuuri, kus kõik magistrandid peale tema on eestlased ja õppetöö on eestikeelne. Kuigi Niina kõneleb eesti keelt nagu muulane, ütleb ta, et ta ei oskagi oma õpingutest rääkida vene keeles. “Vanemad küsivad: mida sa seal õpid? Ja mina ei suuda neile seletada, mida mõni aine endast kujutab, sest ma ei teagi neid sõnu vene keeles. Nii et õppeasjadest on mul kergem rääkida eesti keeles, kuigi ma ei oska seda keelt kaugeltki nii nagu vene keelt”.

Emakeeleks võidakse arvata keelt, mida kõige sagedamini **kasutatakse**. See on ehk õige ükskeelsete kõnelejate puhul, kuid siiski on paljudel juhtudel eksitav. Kujutame endale ette vähemusrahvuse liiget, kelle omakeelne rühm on nii väike, et vähemuskeelt ei saagi kõige tihedamini kasutada. Sama puudutab sisserändajaid võõral maal, kui neid on vähe ja nad ei ela kompaktsetl. Olude sunnil kõnelevad nad asukohamaa keelt, möödub päevi ja terveid nädalaid, kui neil pole kellegagi omas keeles rääkida. Hääbuvate ja ohustatud keelte kõnelejad on mitmekeelsed, kuid tihtilugu õnnestub neil haruharva rääkida keelt, millega nad end seostavad ja mida omaks peavad.

Mitmes näites puudutasime kaudselt keelelist **identiteeti**, enda seostamist mõne keelega. Siin eristatakse eneseidentifitseerimist ja väljaspoolset identifitseerimist. Emakeele määratlemine eneseidentifitseerimise põhjal lubab teistest kriteeriumitest paremini arvestada isiku ja/või kogukonna õigustega. Kuid siingi tuleb silmas pidada võimalikke probleeme. Neid tekib siis, kui enamus ei tunnista rühma õigust eneseidentifitseerimisele (s.o eneseidentifitseerimine ja väljaspoolne identifitseerimine ei lange kokku). Nõnda ei tahtnud Rootsi ametiisikud kaua tunnista meänkieli (‘meie keel’) kõnelejaskonda. Tegemist on Torne jõe orus (Tornedalen) elanud soomlastega, kes 1809. aastal Rootsi ja Venemaa vahelise rahulepingu järgi sattus Rootsi võimu alla, olles teistest soome murrete kõnelejatest eraldatud riigipiiriga. Alguses ei osanud meänkieli kõnelejad üldse rootsi keelt, kuid sellegipoolest väitsid võimukandjad, et kõigi Rootsi kodanike emakeel on rootsi keel ega tahtnud tunnista vähemuskeelte olemasolu (Wande 1988). Nüüdseks on

välja kujunenud meänkieli kirjakeel (erineb soome kirjakeelest). 1997. aastal tunnustati meänkieli ja veel neli keelt Rootsi põlisvähemuse keelteks, mis tähendab riigipoolset toetust ja kaitset.

Eneseidentifitseerimisest tulenev konflikt võib olla hoopis rühmasisene: pinged ei ole sellisel juhul kohaliku enamuse/ametliku diskursuse ja vähemuse esindajate vahel, vaid vähemus ise ei suuda otsustada, mis on selle põliskeel.

Sisemiselt konfliktse keele näide

Juutide identiteet on siiani lahendamata. Tänapäeval on küsitav, kas ühtne juudi rahvas on üldse olemas: usund ei ole enam ammu ühiseks nimetajaks, pealegi judaismi sees on mitu erinevat suunda. Iisraeli riik ei ole probleemi lahendanud, vaid pigem raskendanud: on tekkinud uus identiteet: iisraellased, kes kõnelevad (kõnekeelena taaselustatud) uusheebrea keelt ehk ivriiti. Pika ajaloo vältel on juudid mitu korda vahetanud oma kõnekeelt, säilitades heebrea keele vaid liturgias ja ametlikus asjaajamises. Heebrea keele oskus ja tähtsus hakkas vähenema seoses sekulariseerumise ja keelelise assimileerumisega 18.–19. sajandi Euroopas. Kesk- ja Ida-Euroopa juutide kõnekeeleks oli jidiš: germaani keel, mille grammatika ja suurem osa sõnavarast on germaani päritolu ning osa sõnavarast on slaavi ja heebrea-aramea päritolu (komponentide osakaal oleneb murdest). Traditsiooniline juudi kogukond ei väärtustanud oma kõnekeelt. Juudivaenulikes ringkondades peeti jidišit vigaseks saksa keeleks. Selle suhtumise võtsid üle juudi valgustuse propageerijad. Tegelikult kõneles enamik Euroopa juute jidišit. 19. sajandil, mis oli paljude rõhutud rahvaste ärkamise ajastu, kujunes välja kaks moderniseerimissuunda: üks rõhutas ajaloolise kodumaa tähtsust ja seadis eesmärgiks esivanemate keele taaselustamise kõnekeele funktsioonis, teine aga jidišit kui sündiva moodsa ilmaliku kultuuri ja rahva tegelikku keelt. Ägedad vaidlused kestsid kuni 2. maailmasõjani, mille käigus hävitati enamik jidiši kõnelejatest. Vaidlused pole siiani vaibunud. Ka Eesti Vabariigi väike juudi kogukond (0,4 % elanikkonnast) oli sisemiselt lõhestatud. Nõnda väitis 1934. aasta loenduse järgi 80 inimest, et nende emakeeleks on heebrea keel (Teine rahvaloendus, 1935: 106–107, tabel 8). Ametlik keelepoliitika ei seadnud mingeid piiranguid keelelisele eneseidentifitseerimisele. Küsimus oli hoopis selles, kas heebrea keelekollektiiv eksisteeris Eestis realselt või oli tegemist pelga ideoloogiaga. Olgu enesemääratluse õigusega, kuidas on, kuid heebrea keele kõnelejaskonda Eestis ega kusagil mujal Baltimaades ei olnud. Tegelikult ei ole (vana)heebrea keel pärast 3. sajandit m.a.j. olnud ühegi juudi kogukonna emakeeleks (esimeseks keeleks). Alles 19. sajandi lõpul tekkisid esimesed (uus)heebrea keele emakeelena kõnelejad Palestiinas.

Seega päritolu, eneseidentifitseerimine ja oskus võivad olla omavahel vastuolus. On juhtumeid, kui identiteedi aluseks olev keel ei olegi esimesena õpitud: nii on lood mitmesuguste mustlaskeeltega, näiteks Inglismaa mustlaste keel angloromani, mis kujutab endast segu inglise grammatikast ja inglise sõnavarast ühelt poolt ja teatud osast traditsioonilise mustlaskeele sõnavarast teiselt poolt, ei ole kellelgi esimesena õpitud keel. Esimese keelena omandatakse inglise keelt ja alles hiljem angloromanit rühmasisese keelena. Sama kehtib Soome mustlaste kohta: otsus kuuluda mustlaste hulka on vabatahtlik, see tähendab (soome) mustlaskeele variandi õppimist 12–13-aastaselt.

Eelpool mainisime, et hääbuv või ohustatud kogukond võib identifitseerida end oma keelega (päritolu järgi) isegi siis, kui seda keelt enam ei osata või osatakse halvasti. Seda tehakse emotsionaalsetel põhjustel või protestiks ametliku keelepoliitika vastu. Kas võib usaldada eneseidentifitseerimist keelega, mida ei osata? Vastus sellele küsimusele sõltub konkreetsest juhtumist. Skutnabb-Kangas (2000: 180) kirjeldab etnilisi soomlasi, kes nimetavad end saamideks (saami keelt/keeli oskamata). Ilmselt tehakse seda majanduslikel põhjustel: loodetakse toetustele, mida põlisvähemused saavad või võivad saada tulevikus. Skutnabb-Kangas (2000: 113) märgib, et niisugusel juhul ei pea eneseidentifitseerimist arvestama, sest motiivid on omakasupüüdlid.

Lõpuks olgu mainitud domineeriva keele oskuse varjamine kui oma keelelise ja rahvusliku identiteedi rõhutamise vahend. 1979. aasta rahvaloenduse järgi oli vene keelt oskavate eestlaste arv võrreldes 1970. aasta loendusega vähenenud 28,3 %-lt 24,1 %-ni, samal ajal kui vene keele oskajate arv kogu NSVLis oli tõusnud (Raun 2001: 210). Tekib küsimus, kas statistika taga on tegelik vene keele oskuse langus või on tegemist teadliku hoiakuga. Ilmselt soovisid eestlased näidata, et vene keele ülimuslikkuse kaudsele ja otsesele propagandale vaatamata ei ole eesti keele prestiiž langenud.

Seega ei ole ükski kriteerium universaalne ja veatu. Ilmselt võib eneseidentifitseerimist (väheste eranditega) usaldada, kuid siiski on olukordi, kus emakeele määratlemine on võimatu, näiteks, ulatusliku mitmekeelsuse puhul.

Mitmekeelsus on tema emakeel

Ita sündis 1920ndate aastate lõpul Tartus. Tema vanemate esimene keel oli jidiš (Eestis kõneldav murre), kuid nad oskasid sujuvalt eesti kirjakeelt, tartu murret ja saksa keelt. Kodus kõneldi jidišit ja saksa keelt, naabritega eesti keelt. Ita ei mäleta, millal ta eesti keelt rääkima õppis: võimalik, et see juhtus üsna varajases lapsepõlves. Hiljem käis ta saksa lasteaias, kus aga oli mitmest rahvusest lapsi. Vanemad saatsid Ita eesti kooli. 1941. aastal põgenes pere Venemaale. Sealt evakueeriti nad Tšuvašiasse. Tuli jätkata haridust, kuid äkki oli Ita ilma keeleta: jidišist, saksa ja eesti keelest ei olnud kasu. Kohalik põhikool oli tšuvašikeelne. Ita omandas ruttu mõningase tšuvaši keele oskuse, nii et sai koolis hakkama. Tema sõnul ei osanud ta tšuvaši keelt sugugi perfektselt, kuid piisavalt, et toime tulla. Pärast pidi mõtlema keskkoolile, keskkool asus aga kaugemal ja oli venekeelne. Ita tuli toime ka vene keele õppimisega. Võõrkeeleks oli saksa keel, mis loomulikult raskusi ei valmistanud. Kui 1944. aastal pere tagasi Eestisse pöördus, tuli veel mõnda aega keskkoolis käia. Ita ei olnud eesti keelt ära unustanud, kuid ta ei tundnud füüsika, keemia, matemaatika jt ainete eestikeelset sõnavara. Seetõttu lõpetas Ita vene keskkooli. Edasi tahtis ta õppida arstiteadust. Sisseastumiseksamid tuli teha eesti keeles. Eestikeelse kirjandiga raskusi ei tulnud, kuid eestikeelset keemia, füüsika ja bioloogia oskussõnavara ta ei osanud ja seetõttu küsis loa vastata vene keeles. Seda lubati. Edaspidi õppis Ita eesti keeles ja õppis ära vajaliku sõnavara. Oma abikaasaga kõneles ta eesti ja jidiši keelt, lastega enamasti eesti keelt. Tšuvaši keele unustas kahjuks ära, mäletab vaid paari rahvalaulu või salmi. Enda hinnangul oskab kõige paremini eesti keelt nii kõnes kui kirjas, kuid ka vene ja saksa keelt kõneleb emakeelse kõneleja tasemel ja on võimeline nendes keeltes kirjutama. Tema jidiši murre on sujuv, kuid ta pole kunagi osanud jidišit kirjutada ega lugeda. Nüüd elab Ita USAs ja tema keelele on lisandunud inglise keel. Päritolu järgi oleks emakeeleks jidiš, aga ka saksa keel, kuid oskuse järgi eesti keel, vähemalt praegu. Nagu näha, keelte kasutussagedus varieerub, praegu kasutab ta kõige rohkem inglise keelt. Eneseidentifitseerimise järgi on emakeeleks jidiš, kuid

kirjaoskus puudub. Väljaspoolse identifitseerimise järgi aga võib Itat pidada eesti, vene, saksa ja jidiši emakeelseks kõnelejaks.

Ita juhtum näitab selgelt, et inimesel võib olla mitu emakeelt. Sellepärast ongi mõistlik arvestada **mitmikidentiteediga**. Elus on mitmikidentiteet vältimatu: võib olla samal ajal naine, eestlane, tallinlane, kõrgharidusega, inglise keele oskaja, ülemus, portselanikoguja, ema jne. Täpselt sama kehtib keelelise ja rahvusliku identiteedi kohta. Ütlemised, nagu tema pole üks ega teine, ei eestlane ega venelane, on täiesti ebakompetentsed ja ebateaduslikud, kuna puhtaid keeli ja rahvaid ei ole olemas. See keelekuju, mida me tänapäeval eesti keeleks nimetame, on mitmesuguste keelte koosmõju tulemus. Muidugi võib mitmikidentiteediga kaasneda sisemine konflikt, kuid see ei ole sugugi vältimatu. Võib tuua hulgaliselt näiteid Eesti muulastest, kes oskavad hästi eesti keelt, esindavad Eestit välismaal, jagavad eestlastega mitmeid väärtusi ja edendavad Eesti/eesti kunsti, muusikat, teadust, sporti jne, seejuures oma rahvuslikku identiteeti minetamata: dirigent Eri Klas, näitlejad Dajan Ahmet ja Maria Klenskaja, kirjandusteadlased Mihhail Lotman ja Irina Belobrovtseva ja paljud muud. Mitmikidentiteedi juhtumeid leidub ka mujalt. Soome sotsioloog Karmela Liebkind (1996) refereerib USA uurija J. Berry näidet Pakistani mehe kohta, kes on enamusega majanduslikult võrdne (korralik töökoht jne) ja kakskeelne (kõneleb pandžabi ja Pakistani ühte ametlikku keelt, urdut), kuid ei pidanud oma keelt ega kultuuri ohverdama.

Tuleb lühidalt peatuda (koha)murde ja keele problemaatikal, sest tihti on murdekõnelejad need, kelle õigus ennast identifitseerida oma murde kaudu jääb realiseerimata. Murded jäävad sageli loendustes ja ametlikus statistikas kajastamata. Keeleteadlane Max Weinreich ütles kunagi tabava lause, mis on kuulsaks saanud: "Keel on armee ja laevastikuga murre". Lahtiseletatuna tähendab, et puhtkeeleteaduslikult ei ole keele ja murde vahel vahet, vahe võib olla poliitiline, sotsiaalne, kultuurilooline jms. Sotsiolingvistikas kõneldakse keelekujust või keelevariandist, mis on neutraalne termin (Tender 1996). Keelevariantide lähedus või kaugus ei mängi murde/keele määramises kuigi suurt rolli: omavahel väga lähedased norra ja taani keel on eraldi keeled tänu sellele, et on välja kujunenud eraldi kirjakeeled (Norras isegi kaks), on olemas kaks eraldi riiki, eraldi kultuuritraditsioonid ning kummaski riigis on keel rahvuse sümboliks. Samas teineteisest võrdlemisi kaugetel keelekujudel ei pruugi alati olla keele staatust: nõnda on olukord Šveitsi saksa murdega, mis saksa kirjakeelest oluliselt erineb.

Üks poliitilise manipuleerimise vahendeid on keelekujule murde sildi külgekleepimine: väidetakse, et antud keelekuju ei ole keel, vaid pelk murre. Näiteks suurvene šovinistliku retoorika arsenalis kuulub väide, et ukraina ja valgevene keelt pole olemas, et tegelikult on need vene keele murded. Keeleteaduse seisukohalt on see väide mõttetu, kuid isegi haritud inimestele mõjub see mõnikord veenvalt. Teine võimalus taotleda oma poliitilisi eesmärke on kuulutada mõni keelevariant eraldi keeleks. Ühe Rumeenia osa annekteerimise õigustamiseks loodi Nõukogude Liidus moldaavia keel, õigupoolest luues rumeenia keelest maksimaalselt kauge keelevariandi (üheks abinõuks oli kirillitsa kasutuselevõtmine). Staatusega manipuleerimine toimus ka karjala keele puhul: olenevalt NSVLi välispoliitilistest ambitsioonidest kuulutati see kirjakeeleks ja Karjala ametlikuks keeleks või tõsteti ausse hoopis soome keel (Taagepera 1996: 127). Märgime siinkohal, et murrete arvestamatajätmine on aga eneseidentifitseerimise õiguse rikkumine ja me tuleme sellele teemale juurde järgmises lõigus.

4.2.1.2. Kas rahvaloendus peegeldab mitmikidentiteeti?

Seoses emakeel(t)e ja (mitmik)identiteediga tekib küsimus, kuivõrd võib usaldada rahvaloenduste statistikat. Kuigi rahvaloenduse arvud toetuvad anonüümsetele vastustele, sõltuvad tulemused sellest, kuidas küsimused keele, rahvuse jms kohta on sõnastatud. Kas loenduses küsitakse tavakeelt (kõige sagedamini kasutatavat keelt), nagu 1934. aastal Eestis, või emakeelt, nagu hiljuti 2000. aastal? Kas tava- või emakeelt ja rahvust vaadeldakse üheskoos, näiteks mitu eesti emakeelega isikut on eestlased, venelased, tatarlased jne, või lihtsalt esitatakse antud emakeelega isikute arvud ilma nende rahvust mainimata? Kas loendajale on ette antud nimekiri võimalikest keeltest ja ta ei tohi kirja panna niisugust keelt, mida nimekirjas ei ole? Kas loendus arvestab murdekõnelejatega? Lõpuks, kas loendus lubab mitmikidentiteeti?

Tehes järeldusi loenduse tulemuste põhjal tuleb silmas pidada USA sotsiolingvisti Joshua Fishmani tähelepanekut, et kuigi loendused võivad olla uurijale kasulikuks tööriistaks, on need samal ajal võimu, ametliku diskursuse tööriistaks (Fishman 1991: 40–41). See ei tähenda aga, et loenduse tulemused on saadud alati ja tingimata pahatahtliku vassimise teel.

Vaatleme nüüd 2000. aasta loenduse isikulehte keele ja rahvuse osas (<http://www.stat.ee/index.aw/section=14070>). Mingil määral võimaldab küsimustik mitmikidentiteeti: võidakse olla näiteks Eesti kodanik, rahvuselt ukrainlane ja emakeeleks pidada vene keelt.

Hoopis lubamatu on aga võro-seto keele ning võrokeste ja setude identiteedi ignoreerimine. Antud juhul võib sotsiokultuurilistele tunnustele toetudes rääkida keelest, kuna on olemas standard – ühine arusaam kirjaviisist, grammatikast jne. Tõestuseks olgu mainitud järgmine fakt: hiljuti jooksis ETVs Lõuna-Eesti uudiseid kajastav saade “Kihoq”, mis oli lõunaeestikeelne ja eestikeelsete subtiitritega. Võimalus olla võrokene ja samal ajal eestlane või pidada emakeeleks võro-seto keelt on kahjuks välistatud.

Ka mitme emakeele võimalus pole ette nähtud, emakeele lahtrisse saab kirjutada ainult ühe keele. Sõltumata isiku suhtest teistesse keeltesse, paigutatakse kõik keeled peale emakeele lahtrisse “Mis keeli te veel oskate?” (küsimus 14). Ometi on selge, et keeleoskust on raske defineerida. On vahe, kas kaks keelt on omandatud umbes samal ajal lapsepõlves, või osatakse mõnda keelt teise keelena, või hoopis võõrkeelena. Pealegi on 14. küsimuse keelte loetelu piiratud: eesti, vene, inglise, saksa, prantsuse, soome, rootsi, läti, oma rahvuse keel, muu(d) keel(ed), ei oska. Seejuures lahtris “muu(d) keel(ed)” ei ole tühja ruumi, et sisse kirjutada konkreetse(te) keel(t)e nimi(ed). Eelnevalt mainisime, et mõiste oma rahvuse keel on hajutatud või nomaadiliste rahvaste puhul hajuv. See tähendab aga, et peale emakeele (sedagi tohib olla vaid üks) on kõikide muude keelte loetelu piiratud. Kuna 2000. aasta loendus sisuliselt ei luba mitmikidentiteeti keelte osas, tuleb loenduse andmetesse suhtuda kriitiliselt.

Kokkuvõtteks

- Emakeel ei ole kaasasündinud ega geneetiliselt ette määratud.
- Emakeelt võib defineerida lähtudes järgmistest kriteeriumitest: päritolust, oskusest, kasutusest ja identifitseerimisest (viimane jaguneb eneseidentifitseerimiseks ja väljaspoolseks identifitseerimiseks).

- Mitmekeelse isiku puhul võib eri kriteeriumide rakendamine anda erinevaid tulemusi. Mõned kriteeriumid (päritolu ja oskus) on segased ega allu alati defineerimisele.
- Emakeeli võib olla mitu. Emakeel ei ole muutumata tunnus, vaid pigem suhe. Emakeel võib elu jooksul muutuda.
- Üldjuhul jääb emakeele määramise kriteeriumiks eneseidentifitseerimine (v.a juhtumid, kui see toimub omakasupüüdlikel või ideoloogilistel motiividel). Probleeme tekib siis, kui enamus/võimul olev rühm ei tunnista eneseidentifitseerimise õigust ning surub peale oma arusaama. Eneseidentifitseerimise õigus satub ohtu ka siis, kui tegemist on rühmasisese konfliktiga.
- Mitmikidentiteet on elus vältimatu. See kehtib ka keelte puhul.
- Vahe keele ja murde vahel ei ole keeleteaduslik, vaid kultuurilooline, poliitiline jne. “Keel on armee ja laevastikuga murre” (M. Weinreich). Murde sildi külgekleepimine on tihtilugu poliitilise manipuleerimise viis.
- Rahvaloenduste tulemused sõltuvad küsimuste sõnastusest. Ka loendus võib olla poliitilise manipuleerimise tööriistaks (keeled/murded/rahvused vaikitakse maha, võimalike keelte loetelu on piiratud jne).
- 2002. aasta rahvaloendus lubab mitmikidentiteeti vaid piiratud määral. Mitme emakeele olemasolu on välistatud. Võro-seto keelt/identiteeti ei ole arvestatud. Keeleoskus on defineerimata. Seega rahvaloenduse tulemused ei peegelda tegelikku olukorda.

Ülesanne

Mõeldes oma perele ja tutvusringkonnale, kontrollige, kas emakeel on sama kõigi kriteeriumide järgi või on lahknevusi.

Ajakirjad

Journal of Multilingual and Multicultural Development;
International Journal of the Sociology of Language;
Language in Society.

4.2.2. Kakskeelsus

Kakskeelsus ehk bilingvism on mitmekeelsuse erijuhtum. Emakeele probleemistiku käsitluses oleme mõnevõrra puudutanud kakskeelsusega seonduvat: mitme emakeele olemasolu, mitmikidentiteeti jm. Kakskeelsuse probleematika on üsna lai, seda uurivad mitmed distsipliinid (vt allpool). Siinkohal piirdume kakskeelsuse põhiaspektide ülevaatega. Meie kirjelduse aluseks on järgmine fundamentaalne arusaam: peab eristama **individuaalset** ja **ühiskondlikku** kakskeelsust. Tõepoolest, võib kergesti ette kujutada kakskeelset isikut ehk bilingvaali, ilma et kogu keelekollektiiv oleks kakskeelne. Teiselt poolt on võimalik ametlik kakskeelsus (riigis või mõnes regioonis), mis ei tähenda automaatselt, et iga elanik on kakskeelne.

Eelkõige kõneleme kakskeelsuse uurimissuundadest. Seejärel käsitleme individuaalset kakskeelsust: arutleme kakskeelsuse definitsiooni üle, kirjeldame kakskeelseks saamise

põhjusi ja kakskeelsuse tüüpe. Peatume lühidalt laste kakskeelsusel ja arutleme, kas kakskeelsus on kasulik või kahjulik.

Kakskeelse ühiskonna käsitluses vaatleme kakskeelsuse tekke põhjusi ja võimalikke liike ning kirjeldame lähemalt **diglossiat** – keelte ranget funktsionaalset jaotust ühiskonnas.

4.2.2.1. Kakskeelsuse uurimissuunad

Kakskeelsust käsitlevad mitmed keeleteaduslikud distsipliinid. Päris loomulik küsimus on, kuidas toimib bilingvaali aju. Kas bilingvaali teadvuses on üks või kaks eraldi keelesüsteemi? Kas kakskeelsel lapsel on esialgu üks segasüsteem, kust pikkamööda kasvab välja kaks eri süsteemi? Kas kakskeelsus on tasakaalustatud või üks keel domineerib ja kuidas seda mõõta? Nende probleemidega tegeleb **psühholingvistika**.

Kahe keele omandamine varajases lapsepõlves erineb oluliselt teise keele omandamisest täiskasvanus eas. USA uurija Larry Selinker (1972) avastas, et püüdes sihtkeelt omandada, tekib õppijal sihtkeele vahevariant, n-ö vahe-süsteem, mida nimetatakse **vahekeeleks** (*interlanguage*). Seega tegemist ei ole kahe süsteemiga (lähtekeel ja sihtkeel), vaid koguni kolmega. Kuidas täiskasvanu õpib teist keelt, mis vigu ta teeb, kuidas vigu interpereteerida, kas vead sõltuvad tingimata õppija esimesest keelest – seda kõike uurib distsipliin nimega teise keele omandamise teooria – TKO (*second language acquisition* – SLA).

Omaette valdkond on kakskeelne kõne, mida uurib **kontaktlingvistika**. Varajased uurijad (nt U. Weinreich) arvasid, et ideaalne bilingvaal hoiab oma keeli täielikult lahus. Tänapäeval on loobunud mõistest ideaalne bilingvaal, sest bilingvaal ei ole kahe monolingvaali summa. Mõne keeleteadlase arvates ei suuda bilingvaal kahte keelt täielikult lahus hoida. Igas keeles leidub laene: teistest keeltest laenatakse nii sõnavara kui struktuure. Laenamine ja keelekontaktid üldse on võimalikud ainult tänu kakskeelsetele inimestele, kusjuures kakskeelsus ei pea olema ulatuslik. Keelekontaktidest johtuvat keelemuutust nimetatakse **interferentsiks laiemas mõttes**. Interferents kitsamas mõttes ehk strukturealne interferents on aga keeleainese või struktuuri laenamine. Interferentsi mõiste **kitsamas mõttes** pakkus Uriel Weinreich (1953), kuid tolle aja vaimus kõlas tema definitsioon nii: interferentsiks nimetatakse keeles ilmnevaid hälbeid (*deviations*), mille põhjuseks on teise keele oskamine. Negatiivse tähendusvarjundi tõttu loobusid mõned uurijad (Michael Clyne, Joshua Fishman) sellest kasulikust terminist, kuid sellegipoolest jäi interferents kakskeelsuse ja keelekontaktide uurimise keskseks mõisteks.

Interferents laiemas mõttes toimib mitme mehhanismi kaudu, millest tuleb juttu keelekontaktide alapeatükis. Mõned mehhanismid on juba mainitud, nagu interferents kitsamas mõttes, aga ka koodivahetus ja leksikaalne laenamine (vt Thomason 2001). Peale kakskeelse kõne uurib kontaktlingvistika keele säilitamise ja keelevahetuse tingimusi ning keelekontaktidest tulenevat uute keelte teket.

Kakskeelsusest huvitub ka **sotsiolingvistika**, mille objektiks on keele ja ühiskonna suhe üldiselt. Peale psühholoogiliste ja puhtkeeleliste dimensioonide on kakskeelsusel olemas sotsiaalne dimensioon. Kakskeelsusele rakendatuna uurib sotsiolingvistika individuaalse ja ühiskondliku kakskeelsuse tekkimise, püsimise ja kadumise sotsiaalseid põhjusi, keelevalikut, keele ja identiteedi seost, keelekeskkonna mõju jne.

4.2.2.2. Kakskeelne isik

Alustame kakskeelsuse definitsioonist. Sageli arvatakse, et kakskeelsel inimesel on kaks emakeelt selles mõttes, et tema oskab võrdselt kahte keelt ja on seega võrreldav kahe ükskeelse isiku ehk monolingvaaliga. Sellel definitsioonil on mitu olulist puudust.

Esiteks, teame juba, kui raske on defineerida keeleoskust. William Mackey (1968) näitas, et iga keele puhul tuleb eraldi hinnata osaoskusi (rääkimine, kuulamine, kirjutamine ja lugemine) kõigil keeletasanditel. Osaoskused eri keeletasanditel ei pruugi olla omavahel seotud: näiteks, bilingvaalil võib olla ühes keeles perfektne hääldus, kuid sama keele grammatika valdamine hoopis nõrk. Kui inimene kõneleb mõlemat keelt ilma aktsendita ja ilma vigadeta, siis mõne lause põhjal võidakse tõepoolest teda pidada mõlema keele emakeelseks kõnelejaks, kuid see mulje on pinnapealne, sest juhuslikul vaatlusel puutub teave selle isiku sõnavara ulatuse või tema kasutatavate grammatiliste konstruktsioonide rikkuse kohta. Samal ajal jääb ka igal monolingvaalil osa keele ressurssidest passiivseks: näiteks ei teki eesti keelt esimese keelena kõneleval inimesel probleeme kaudse kõneviisi vormi (*ta olevat läinud*) õigesti mõistmisega, hoopis teine asi aga, kas ja kui tihti ta seda vormi ise kasutab.

Norra päritoluga USA keeleteadlane Einar Haugen (1969: 6, 7) jõudis järeldusele, et oskust ei saa kujutada staatiliselt. Pigem on oskus kontiinum. Seetõttu on mõistlik osutada algpunktile: bilingvaaliks nimetab ta isikut, kes suudab produtseerida teises keeles grammatiliselt korrektseid ja mõttekaid lauseid.

Teiseks, kas keelte võrdne valdamine on üldse võimalik? Fishman (1980: 9) arvab, et ei ole, sest mitte kunagi ei kasutata kahte keelt täpselt samas olukorras, samas sfääris, samade inimestega jne. Tihti kõneldakse erinevaid keeli kodus ja tööl, vanemate ja lastega, ametlikus ja argiolukorras. Fishman väidab, et sellisel juhul kahe keele võrdne oskus on üsna haruldane, sest seda ei vajata.

Kolmandaks, kui kakskeelsuseks pidada vaid võrdkeelsust, kuhu siis paigutada neid, kellel üks keel selgelt domineerib teise üle? Sellese rühma kuuluvad kõnelejad, kellel üks keel on omandatud täiskasvanuna, või immigrandid, kes peavad asukohamaa keele teatud määral ära õppima, kuid kõnelevad seda keelt piiratult. Ja kuhu liigitada neid, kelle mõlema keele kasutus on täiesti võrreldav monolingvaalide omaga, kuid siiski ühes keeles on tajutav aktsent? Näiteks mainib Suzanne Romaine (1995: 13) Poolast pärit kirjanikku Joseph Conradit, kes kirjutas oivalises inglise keeles, kuid kõneles inglise keelt tugeva poola aktsendiga. Sellised kõnelejad ei ole ükskeelsed, kuid maksimalistliku definitsiooni järgi ka mitte kakskeelsed.

Neljandaks, on levinud arusaam, eriti suurrahvaste hulgas, et monolingvism (ükskeelsus) on normaalne nähtus ja bilingvism on midagi erandlikku või koguni ebasoovitavat (Skutnabb-Kangas 2000). Tegelikult on enamik maailma rahvastikust mitmekeelne. Mitmekeelsus ei ole erand, vaid täiesti tavaline ilming ja ükskeelsust ei tohiks pidada normiks. Võrreldes kakskeelsuse intensiivse uurimise algusperioodiga 1950ndatel aastatel on asjakohased teadmised tublisti täienenud ja arenenud. Üha rohkem leitakse kinnitusi tõigale, et bilingvaal pole kahe monolingvaali summa ja et monolingvaal pole bilingvaali mõõdupuu.

Nende faktide põhjal järeldab François Grosjean (1982: 232), et maksimalistliku definitsiooni asemel oleks vaja realistlikumat definitsiooni. Juba varasemad uurijad, Uriel Weinreich (1953) ja William Mackey (1968) lähtuvad kahe keele kasutusest. Grosjeani

ettepanek on pidada kakskeelseks niisugust isikut, kes kasutab kahte keelt. Selline definitsioon on mugav: see hõlmab palju erinevaid juhtumeid, kusjuures langeb ära võrdlus monolingvaalidega ning klassifitseerimise küsimus ühe keele piiratud oskuse puhul.

Grosjean (1982: 235–236) märgib, et huvitaval kombel erineb ükskeelsete ja kakskeelsete tavainimeste kakskeelsuse tajumine: tema tehtud küsitluse käigus ei hinnanud monolingvaalid kuigi kõrgelt kahe keele kasutuse tegurit ning tõstsid esikohale oskust, samas kui bilingvaalid pidasid kasutust peaaegu sama tähtsaks kui oskust. Tegelikult sõltub oskus kasutusest ja kasutus omakorda sõltub vajadusest: kui konkreetne osaoskus (lugemine, kirjutamine, mõistmine, rääkimine) ei ole vajalik, siis seda reeglina ei arendata.

4.2.2.3. Kakskeelseks saamise põhjused

Millised on kakskeelseks saamise põhjused? Sarah Thomason (2001: 48–49) eristab neli põhjuste rühma. Esimene neist on sotsiaalsed põhjused. Nimetame mõningaid võimalusi. Näiteks võib kakskeelsus olla mõnes kogukonnas normiks. Kui tegemist on segaabielluga, peab vähemalt üks abikaasadest mingil määral oskama teise keelt või suhtlevad mõlemad omavahel hoopis kolmandas keeles. Piiriäärsete või segarahvastiku alade elanikud võivad olla kakskeelsed just oma elukoha ja keskkonna tõttu.

Kakskeelseks saadakse ka poliitilistel põhjustel. Nõukogude ajal muutusid strateegilised struktuurid Eestis (raudtee, lennundus, merendus, sõjandus, miilits jne) täielikult venekeelseteks, nii et nendega suhtlemiseks oldi sunnitud kasutama vene keelt. Poliitiliste põhjustega sarnased, kuid siiski mitte täiesti nendega kattuvad on **majanduslikud** põhjused. Nõnda mitmete rahvaste hulgas NSVLis (Armeenias, Ukrainas, Venemaa soome-ugri rahvaste aladel, kuid mitte Baltikumis) oli levinud laste venekeelses kooli saatmine isegi juhul, kui omakeelne kooliharidus oli kättesaadav. Niisuguse valiku aluseks oli arusaam, et vene keele perfektne valdamine tagab parema tuleviku ja edu (isegi oma keele säilitamise arvelt).

Majandusliku surve näide

Just majanduslikel põhjustel õpitakse kogu maailmas inglise keelt, sest selle oskus on paljudel aladel (pangandus, äri, infotehnoloogia, aga ka teadus) hädavajalik. Ametlikult ei ole USAs riigikeelt, kuid tegelikkuses on selleks inglise keel. Muidugi võib sisserändaja USAs hakkama saada ka ilma inglise keele oskuseta, kuid seda vaid siis, kui leidub küllaldane kaasmaalaste kogukond: terved tänavad, linnajaod jms sama päritoluga kompaktselt elavaid sisserändajaid, kellel on omakeelne infrastruktuur, ärid, ettevõtted jne (näiteks venekeelne Brighton Beach New Yorgis). Sellegipoolest on karjäär, parem haridus ning sotsiaalne edasipürgimine ilma inglise keele oskuseta mõeldamatu. Hoopis iseasi, kuidas on jõutud olukorrani, kus inglise keelel on USAs nii enesestmõistetavalt ainuvalitsev ja kas selline inglise keele ainuvalitsemine ja siiamaani jätkunud assimileerimine on õiglane (Hernández-Chávez 1995). Täpselt samu küsimusi võib esitada vene keele leviku ja staatuse kohta NSVLis ja Vene Föderatsioonis.

Sotsiaalsete, poliitiliste ja majanduslike vajadustega võrreldes väiksemat rolli mängiv, kuid märkimist vääriv tegur on **religioon**. Paljude usundite põhitekstid on loodud keeltes,

mis ei ole koguduste igapäevase suhtlemise keeled. Seetõttu on koguduse liikmetel tarvis mingil määral osata nn klassikalisi pühasid keeli (*sacroclassical languages*, J. Fishmani termin), nagu näiteks klassikaline araabia, sanskrit, kiriku-slaavi, ladina, heebrea jms. Niisuguste keelte oskuse vajadus võib muidugi erineda olenevalt konkreetse usundi traditsioonist, koguduste sotsiaalsest ja soolisest struktuurist jms. Thomason (2001: 49) nendib, et usund ei pruugi alati tekitada kakskeelsust, sest on vaieldav, kuivõrd mõne keele traditsioonilist kasutamist jumalateenistuses või kindlate rituaalsete tekstide (palvete, õnnistuste) retsiteerimist võib lugeda keelekasutuseks.

Lisaks kakskeelsuse sotsiaalsetele, poliitilistele, majanduslikele ja usulistele põhjustele tuleb arvestada veel ühega, mis ei esine kuigi tihti, kuid on sellegipoolest tähtis, nimelt **individuaalne huvi**. Kiindumus teatud keelde ja kultuuri ei ole seotud praktiliste vajadustega. Tegemist on sügavalt individuaalsete esteetiliste eelistustega: näiteks, keel kõlab meeldivalt, või tõlgete põhjal on targanud huvi konkreetse kirjaniku või kogu kirjanduse vastu jne. Nõnda õpib mõni eestlane näiteks itaalia keelt, ilma et tal oleks selleks majanduslikke, sotsiaalseid või poliitilisi ajendeid. Sama kehtib ka eesti keele huviliste kohta väljaspool Eestit.

Huvi eesti keele vastu

*Enne 19. sajandit tulenes sakslaste eesti keele oskus praktilistest vajadustest, näiteks, kirikuõpetajad pidid mingil määral oskama koguduse keelt jne. Samas ei peetud eesti keelt väärtuseks omaette. Kuid koos valgustuse ideede levikuga (kiindumus “juurtesse” ja “loodusesse”) tekkis 19. sajandil teatud sakslaste seas nimelt huvi eesti keele ja eesti rahvakultuuri vastu, s.o midagi, mis ei johtunud pelgast hädavajalikkusest eestlastega suhelda. Nõnda hakkas Pärnus ilmuma Johann Heinrich Rosenplänteri ajakiri *Beiträge zur genauern Kenntniss der ehsnischen Sprache* (Lisandusi eesti keele paremaks mõistmiseks) (1813–1832).*

Kuigi Eesti on väike riik, mis oli pealegi hulk aega maailmakaardilt kadunud, ja eesti keel on suhteliselt väikse kõnelejaskonnaga keel, on välismaal alati leidunud eesti keele tõsiseid huvilisi, olgugi et vähesel määral. Paljud huvilised on saanud professionaalideks. Nimetame vaid mõned nimed: keeleteadlane Kazuo Matsumura Jaapanist, eesti keele õpetaja ja norra-eesti sõnaraamatu koostaja Turid Farbrege Norrast, eesti kirjanduse kauaaegne tõlkija leedu keelde Danutė Sirijos Giraitė, Iisraeli tõlkija ja luuletaja Rami Saari.

4.2.2.4. Kakskeelsuse tüübid

Kakskeelsuse tüpoloogiaid on pakutud mitmeid, olenevalt lähtepunktist ja uurija perspektiivist: vanusest (laste ja täiskasvanute kakskeelsus), keelte omandamise järjekorrast (samaaegne ja järjestikune), keelte oskusest, kuigi see kriteerium on problemaatiline (ideaalne ehk tasakaalustatud ja tasakaalutu kakskeelsus) jne.

Weinreichi järgi on olemas kahte liiki kakskeelsust: segatüüpi ja koordinatiivne kakskeelsus (vastavalt *compound* ja *coordinate bilingualism*, vt Weinreich 1953). Koordinatiivne (rööpne) kakskeelsus tekib siis, kui keeled õpitakse selgeks eraldi keskkondades (näiteks üks kodus, teine väljaspool kodu). Weinreich väitis, et siis kahe keele sõnu hoitakse eraldi. Kuna keeled on omandatud eri kontekstides, arenevat kaks eraldiseisvat tähenduste süsteemi, s.o eesti sõnal *raamat* on oma tähendus ja vene sõnal *книга* jällegi oma. Segatüüpi kakskeelsus tekib siis, kui keeled omandatakse samas keskkonnas. Kahte keelt paralleelselt õppival lapsel oleks ajus üks mõiste n-ö kahe sildiga. Ühe keele domineerimine ehk subordinatiivne (*subordinate*) kakskeelsus

on aga koordinatiivse kakskeelsuse erijuhtum, kus nõrgema keele sõnu tõlgendatakse tugevama keele sõnade kaudu. Skemaatiliselt võib kakskeelsuse tüüpe kujutada nii.

	Koordinatiivne kakskeelsus		Subordinatiivn ehk kakskeelsus	Segatüüpi kakskeelsus	
Kontseptuaalne tasand (mõisted)	raamat	книга	raamat	raamat = книга	
Leksikaalne tasand (sõnad)	/ra:mat/	/kniga/	/ra:mat/ ↓ /kniga/	/ra:mat/	/kniga/

Paljudele uurijatele tundus see klassifikatsioon atraktiivne ning sellele püüti leida eksperimentaalset kinnitust. Üldiselt on püüd mõõta kakskeelsust ja kirjeldada seda kvantitatiivsetes terminites küllalt iseloomulik varajastele, 1950–1960ndate aastate uurimustele.

Kakskeelsuse tüüpe püüti selgitada mitmesuguste eksperimentide käigus. Eksperimentide tulemused jäid aga vastuolulisteks (ulatuslik ülevaade vt Romaine 1995: 78–84). Esiteks, figureerisid katsetes üksikud sõnad, kuid üksnes sõnade põhjal on võimatu saada täielikku ettekujutust keele ja tähenduse suhtest. Teiseks, kakskeelsetes isikutes võivad keeled tekitada erinevaid assotsiatsioone ja emotsioone. On hästi tuntud järgmine seik: kummaski keeles kõneldes tajub bilingvaal end (ja tihti ka temaga kokkupuutuvad inimesed teda) erineva isiksusena. Grosjean (1982: 279) kirjutab näiteks inglise-kreeka bilingvaalist, kes kõneleb inglise keelt rahuliku tooniga ja rohkete viisakusväljenditega, kreeka keelt aga kiiresti ja formaalset viisakust osutamata. Ervin (1964) pakkus inglise-jaapani bilingvaalidele pilte palvega neid kommenteerida. Kommentaarid jaapani keeles olid emotsionaalsemad ja perekonnaga seotud, ingliskeelsed kommentaarid aga abstraktsemad ja formaalsemad.

Tähendused ja assotsiatiivsed väljad võivad olla ka konkreetsest kultuurist sõltuvad. Eesti ja vene koolides läbi viidud eksperiment näitas, et värvidega seotud assotsiatsioonid erinevad eesti- ja venekeelsetel noortel (Meltser 1999).

Erinevused värvitajus (assotsiatiivse eksperimendi põhjal)

Tartu uurija Svetlana Meltser viis läbi assotsiatiivse eksperimendi ühe vene ja ühe eesti õppekeele kooli abiturientide seas. Osalejatele nimetati värv ja neil tuli üles kirjutada esimene selle värviga assotsieeruv sõna. Osa vastuseid langes eesti ja vene vastajatel kokku, need olid nn universaalsed, üldinimlikud assotsiatsioonid (nt sinine taevast, meri ja синее небо, море), kuid leidis ka lahknevusi sageduses: üheteistkümnel venelasel assotsieerus punane värv sõnaga флаг 'lipp', kusjuures niisugune assotsiatsioon esines eestlaste hulgas vaid kolmel juhul. Mõned assotsiatsioonid esinesid aga vaid ühes rahvusrühmas: vaid eestlastel tuli ette seos valged jõulud ning белая береза 'valge kask' vaid venelastel. Seega peale universaalsete assotsiatsioonide on olemas nn perifeersed, mis on kultuuri- ja keelespetsiifilised või päris isiklikud.

Eelnevast teame, et keele oskus on pigem astmeline, dünaamiline kui staatiline suurus, seetõttu võib kakskeelsus olla mõnes valdkonnas pigem segatüüpi ja teises pigem koordinatiivne, kuid vaevalt, et on olemas tervikuna koordinatiivset või tervikuna segatüüpi kakskeelsust. Grosjean (2000) näitab, et mitmekeelne isik võib “funktsioneerida” üks- või mitmekeelses režiimis (*monolingual mode, multilingual mode*), kusjuures mitmekeelset režiimil on omad reeglid. Kõige kahetsusväärsem tagajärg on aga valearusaamade levik õpikutes, käsiraamatutes ja tavainimeste hulgas. Kahjuks on paljudele ükskeelne inimene endiselt mõõdupuuks ja ideaaliks.

4.2.2.5. Laste kakskeelsus

Konkreetses ja ehk põhjendatum on kakskeelsuse jaotus keelte omandamise aja järgi, kuna lapse ja täiskasvanu keeleomandamise mehhanismid on mõnel määral erinevad. Näiteks on üldteada, et perfektse hääldamise omandamine on võimalik teatud vanuseni lapsepõlves, kuid täiskasvanutel õnnestub aktsendita hääldamist saavutada siiski vaid erandjuhtudel. Kuigi uurijatel puudub üksmeel, mis vanuses saabub nn kriitiline periood (ilmselt erineval ajal eri keeletasandite puhul) ja mis vanuseni võib pidada keelte järjestikust omandamist tinglikult samaaegseks omandamiseks (näiteks kolmanda eluaastani), on erinevused lapsepõlves ja täiskasvanuna keelte omandamise vahel siiski vaieldamatud. Paljudes kakskeelsuse õpikutes käsitletaksegi kakskeelset last ja kakskeelset täiskasvanut eri peatükkides (Grosjean 1982, Romaine 1995). Laste kakskeelsuse uurimine on kujunenud omaette distsipliiniks (vt nt eesti keelt puudutavad uurimused Oksaar 1977, Vihman 1996).

Toome laste kakskeelsuse klassifikatsiooni keelekeskkonna järgi. Romaine'i pakutav tüpologia (1995: 183–187) eristab 6 tüüpi.

1. 1. vanem: keel A (kogukonnas domineeriv)
2. vanem: keel B
Kogukond: keel A
Strateegia: kumbki vanem kõneleb lapsega oma keelt.
2. 1. vanem: keel A (kogukonnas domineeriv)
2. vanem: keel B
Kogukond: keel A
Strateegia: mõlemad vanemad kõnelevad lapsega B-d, A omandab laps ümbrusest.
3. 1. vanem: keel A
2. vanem: keel A
Kogukond: keel B (ühiskonnas domineeriv)
Strateegia: mõlemad kõnelevad lapsega A-d, B on kohaliku enamuse keel, mille laps õpib selgeks ümbrusest.
4. 1. vanem: keel A
2. vanem: keel B
Kogukond: keel C
Strateegia: kumbki vanem kõneleb lapsega oma keelt, C õpib laps ümbrusest.
5. 1. vanem: keel A
2. vanem: keel A
Kogukond: keel A
Strateegia: üks vanematest kõneleb lapsega B-d (tingimusel, et vanem valdab seda väga kõrgel tasemel).

6. 1. vanem: kakskeelne A/B
2. vanem: kakskeelne A/B
Kogukond: (osaliselt) kakskeelne A/B
Strateegia: vanemad kasutavad A-d ja B-d läbisegi.

Kõige levinumad on ilmselt 1., 3. ja 6. tüüp: selliseid juhtumeid oskab lugeja hõlpsasti ette kujutada. Anname lühikese kommentaari kõigile tüüpidele. 1. tüübis on üks vanematest vähemuse esindaja, teine aga räägib oma vahetu ümbrusega sama keelt. 2. tüüp on haruldasem: siin otsustavad mõlemad vanemad vähemuse keele kasuks, et seda rohkem toetada, kuna enamuse keele õpib laps selgeks nahunii. Selge, et kuigi üks vanematest kõneleb esimese keelena domineerivat keelt, peab ta tingimata oskama vähemuse keelt piisaval määral. 3. tüübis kõneleb kogu perekond vähemuse keelt.

4. tüübis on tegemist koguni kolmkeelsusega: kumbki vanem kõneleb oma keelt ja väljastpoolt kodu lisandub enamuse keel. Tihtilugu aga kardavad vanemad niisugust olukorda ja kõnelevad kahjuks omavahel ja lastega enamuse keelt (võib-olla isegi seda korralikult oskamata). Nõnda juhtus tihti endises Nõukogude Liidus (ja ilmselt juhtub ka Vene Föderatsioonis): isa on grusiinlane, ema ukrainlane, kuid kodus räägitakse vene keelt ja laps kasvab üles oskamata sõnagi gruusia ega ukraina keelt.

5. tüüp on haruldane. Seda võib tinglikult nimetada kunstlikuks kakskeelsuseks. Perekond otsustab kasvatada lapsi kakskeelsetena, kuigi sotsiaalne, poliitiline ja majanduslik sund puudub. Selleks peab üks vanematest oskama väga kõrgel tasemel keelt, mida kavatseb lastega kõnelda. Austraalia keeleteadlane George Saunders (1982) avaldas mitmekülgse ja õpetliku uurimuse, mis põhineb tema kogemustel. Olles ise üles kasvanud inglise keele kõnelejana, otsustas ta rääkida oma lastega saksa keelt. Kuigi Austraalias on saksa päritoluga sisserändajaid ja mõni neist on keele säilitanud, ei olnud perekonnal mingit sidet saksa kogukonnaga. Et saksa keelt mingil määral toetada, käidi suviti Saksamaal. Saundersi kogemus näitab, et niisugune kakskeelsus on täiesti võimalik.

6. tüübis ei järgita põhimõtet üks inimene, üks keel. Niisugusel juhul on kogukonna normiks keelte vaheldamine ja läbisegi kõnelemine. Keelt võidakse vahetada ka ühe lause piires, seda nimetatakse koodivahetuseks (näiteks: *положи в килекотт* 'pane kilekotti'). Paljud tavainimesed arvavad, et koodivahetus on inetu ja koguni ebanormaalne. Koodivahetusest ja keelte vastastikuse mõju muudest nähtustest räägime allpool. Siinkohal märgime vaid, et negatiivne suhtumine koodivahetusele on põhjendamatu. Kindlasti on bilingvaal võimeline kõnelema üht keelt ilma koodivahetusega, kui olukord seda nõuab: koolis, tööl, monolingvaalidega suheldes jne. Paljudes kogukondades ei ole pidev koodivahetus hälve, vaid koguni norm (Verschik 1995).

4.2.2.6. Kas kakskeelsus on kahjulik?

Kuidas kakskeelsusesse suhtuda? Kas see ohustab lapse arengut või täiskasvanu identiteeti? Kas see mõjub pärssivalt emakeele õppimisele? Kas on võimalik olukord, kus inimene ei oska kumbagi keelt või on poolkeelne?

20. sajandi esimese poole uuringud väitsid, et kakskeelsus on kahjulik. Siin on mõned sagedasti esinevad argumendid kakskeelsuse vastu.

- Inimese, eriti aga lapse energia, tähelepanu ja jõupingutused jagunevad kahe keele vahel, seetõttu olevat kakskeelsus väsitav ja kurnav.
- Kakskeelsete IQ ning mitmesugused verbaalsed ja kognitiivsed oskused olevat halvemad kui ükskeelsetel.
- Teise keele varajane õppimine ohustab emakeele normaalset arengut.
- Kakskeelne inimene ei tea, kumb keel ja kultuur on tema oma, tema isiksus on lõhenenud.
- Kakskeelsed lapsed arenevad aeglasemalt, neil esineb rohkem kõnehäireid (kokutamine jms).
- Kakskeelsel lapsel tekib segasõnavara, mis on halb.

Tänapäeva keeleteadus ei võta neid argumente tõsiselt, kuid hämmastaval kombel on need endiselt levinud tavainimeste seas. Miks ja kuidas on aga teadlaste suhtumine muutunud?

Esiteks, arusaam keelest on võrreldes 20. sajandi algusega muutunud: keel ei ole pelk süsteem (või süsteemide süsteem), seda ei saa eraldada sotsiaalsest kontekstist, rääkija taustast, kavatsustest, suhtumistest jne (uutest käsitlustest vt Pavlenko 2000).

Teiseks, mitmesuguste 20. sajandi alguses läbiviidud testide tulemused on ebausaldusväärsed ja seda mitmel põhjusel. Enamasti uuriti USA uusimmigrante, inimesi madalamast sotsiaalsest kihist, kes lisaks inglise keele õppimisele pidid toime tulema paljude olmeraskustega, alustama uuesti oma elu tundmatus ja tihti vaenulikus keskkonnas. Pealegi on igasugune mõõtmine oma olemuselt võrdlus. Niisiis, mille ja kellega me võrdleme? Kas ükskeelsete kõnelejatega? Ja kuivõrd on IQ usaldusväärne kriteerium? Tundub, et nii mõnigi uurimus ei olnud eelarvamustevaba: kuidas suhtuda näiteks väitesse, et mida rohkem räägitakse kodus inglise keelt, seda kõrgem olevat IQ?

Kolmandaks, argumentatsiooni taustaks on ettekujutus ükskeelsusest kui normist, mille kohaselt inimene ei saa pidada omaks kahte kultuuri või kahte keelt.

Hilisemad uurimused näitasid, et kakskeelsus sõltub tugevasti sotsiaalsest kontekstist, seetõttu ei saa negatiivseid tagajärgi omistada kakskeelsusele. Kui Kanadas testiti inglise-prantsuse bilingvaale, kes olid pärit keskklassi peredest, selgus, et neil on paremad verbaalsed ja ka mitteverbaalsed oskused. Ellen Bialystok (1991) leidis, et kakskeelsed lapsed tulid paremini toime ülesannetega, mis olid seotud metalingvistiliste oskustega (s.o tajusid keelt kui süsteemi paremini, oskasid arutleda ja teha üldistusi vormide, sõnade, tähenduste kohta).

Tuleb silmas pidada, et negatiivsed tulemused sõltuvad riigi poliitikast, ühiskonna ja pere suhtumisest jms. Ülle Rannut (2002) osutas, et muulaste eesti keele omandamise edukus ei sõltu niivõrd keelekeskkonnast, kuivõrd kodusest suhtumisest (ja sellest tulenevast motivatsioonist või motivatsiooni puudumisest). Kui ühiskonnas või kogukonnas arvatakse, et vähemustel tuleb kiiremini sulanduda enamusse või et kohaliku enamuse keele õppimine on alandav, siis mõjutab see suhtumist kakskeelsusesse.

Huvitav, et kakskeelsuse vastased võivad olla oma argumentides üpris ebajärjekindlad. Thomason (2001: 33) nendib, et tavaliselt keelteoskust imetletakse, kui kõne all on

inglise keele emakeelne kõneleja, kuid taunitakse, kui tegemist on inimesega, kelle esimeseks keeleks on mõni muu keel. Samuti paistab, et kakskeelsusel ja kakskeelsusel on vahe, kui räägime suurtest ja väikestest keeltest.

Väikeste keelte oskus ei loe

Ühel selle raamatu autoritest tuli korduvalt kuulda arvamusi, et eesti keele oskus on täiesti mõttetu energia raiskamine. “Hea küll, kui inimene elab Eestis, peab ta mingil määral keelt oskama, kuid teha eesti keel oma erialaks? Mis mõtet sellel on? Võiks õppida vene, prantsuse, inglise filoloogiat ja omada juurdepääsu suure kultuuri juurde.” Ütlejateks ei olnud sugugi harimatud inimesed, vaid isegi filoloogid. Ollakse uhked selle üle, et vene eliidil oli tavaks osata hiilgavalt prantsuse keelt, seejuures mainitakse tavaliselt, et aadlike lastele õpetati prantsuse keelt varajases lapsepõlves. Eesti jt väikeste keele oskuse ebaotstarbekus peitub ilmselt asjaolus, et nende kõnelejaskond (ja järelikult kasutamise võimalus) on väike. Parim vastuargument on selline: maitse asi. Mõni arvab, et suur kultuur on ilus ja hea (ilma vene keele oskuseta ei saa end pidada haritud inimeseks) ja et suur on tingimata parem kui väike, kuid tegemist on esteetilise eelistuse, mitte aga mõistliku seletusega.

Kas kakskeelsel isikul tekib tingimata identiteedi konflikt? Mitte tingimata. Muidugi võib juhtuda nii, et inimene tunneb end mõlemas kogukonnas võõrana, kuid see ei johtu kahe keele oskuse faktist, vaid suhtumisest. Emakeele käsitluses oli juba juttu mitmikidentiteedi võimalikkusest. Pealegi on suhe keele ja kultuuri vahel üsna keeruline: keeleoskuse tasemest sõltumata võib pidada omaks mõlemat kultuuri, ainult ühte kultuuri või osaliselt üht, osaliselt teist, ja seda kõike ilma sisemise konfliktita.

Suhe keele ja kultuuri vahel

Leon on kunstiteadlane. Ta oskab varajases lapsepõlvest saadik vähemalt kolme keelt: eesti, vene ja saksa. Palvele kirjeldada oma kultuurilist kuuluvust vastas ta nõnda: vene keel, saksa ilukirjandus ja muusika, eesti kunst.

Eelmises peatükis mainitud Karin on üles kasvanud eesti ja vene keelega. Domineeriv keel on elu jooksul mitu korda muutunud. Karinit võib pidada vene keele ja eesti keele emakeelseks kõnelejaks (kuivõrd võrdlus monolingvaalidega on õigustatud), kuid tema peab end eestlaseks ja oma kultuuriks eesti kultuuri.

Rääkides kakskeelsuse negatiivsetest tagajärgedest, osutatakse tihti segakeelsusele. Segakeel on keeleteaduslik termin, mis tähistab keelekontaktide tulemusel tekkinud teatud tüüpi keelt, sellepärast tuleb hoiduda termini hoolimatust ja impressionistlikust kasutamisest. Et aga varajase kakskeelsuse puhul võib lapsel tekkida nn segasõnavara, ei tähenda sugugi, et kasvades ei oska laps teha vahet keelte vahel. Peame meeles, et kakskeelne keelekasutus erineb kahest eraldi võetud ükskeelsest keelekasutusest; kakskeelsel kogukonnal võib tekkida oma norm ja norm on oma olemuselt subjektiivne. Segadust ja eksitust on tekitanud poolkeelsuse silt. Klassikaline poolkeelsuse käsitlus pärineb Leonard Bloomfieldilt (1927), kes kirjeldas näitena Valget Vätku (White Thunder), menomini indiaanlast. Valge Vätk ei olevat suutnud rääkida korralikult inglise keelt, kuid ka tema menomini olevat olnud jube. Sõna poolkeelsus kasutas esimesena Nils Hansegård (1968), kõneldes Rootsis elavate soomlaste keeleoskusest. Mitmed

hilisemad uurimused argumenteerisid poolkeelsuse kui ebamäärase ja subjektiivse kontseptsiooni vastu. Eriti selge ja süstemaatilise argumentatsiooniga esinesid Suzanne Romaine ja Marilyn Martin-Jones (1985). Esitame tähtsamaid väiteid.

- Ei ole selge, mis oli Bloomfieldi võrdluse kriteerium. Millega võrreldes oli Valge Välgu menomini jube? Kas võrdlusaluseks oli konservatiivsemate vanemate kõnelejate keelekasutus?
- Ka ükskeelses keelekollektiivis võib olla suur vahe argise, koduse, intiimse keelekasutuse ja ametliku, formaalse keelekasutuse vahel. Paljudes kultuurides on levinud arusaam argikeelest kui lõdvast, inetust jne. Jälle on meil mõõdupuuprobleem.
- Poolkeelsusest kõneldakse enamasti seoses vähemustega, sisserändajatega, s.o vaid piiratud sotsiaalses kontekstis. Poolkeelsuse üle puhkes diskussioon Põhjamaades, eriti Rootsis, kuna seal tunti muret vähekindlustatud immigrantide peredest laste pärast, kes ei tulnud alati koolis toime.
- Hansegårdi mure on arusaadav, ta väljendab nõrdimust vähemuskeelte ebaõiglase kohtlemise üle, kuid keelt ei saa eraldada sotsiaalsest kontekstist. Kui vähemuste peredest pärit laste emakeele areng kannatab, on ilmselt süüdi keelepoliitika ja koolisüsteem, mis ei toeta emakeelt ega arvesta lapse vajadustega.
- Testide tulemusi ei saa saajaprotsendiliselt aktsepteerida, sest paljudes koolides ei ole lapsel mingit tuge õppekeele omandamisel (upu või uju), testid on aga tihti enamuse keeles.
- Enamik teste kontrollib/mõõdab hääldamist ja sõnavara suurust, kuid harva puudutab muid keeletasandeid.
- Poolkeelsus eeldab täiskeelsust, kuid mis asi on keele täielik valdamine isegi monolingvismi juhul?

Teeme kokkuvõtte. Ettekujutus kakskeelsuse kahjulikkusest on vale, sest kahjulikkust tõestada püüdvad katsed ei ole eelarvamustevabad. Kahe keele oskus iseenesest ei tekita vaimseid ega psüühilisi kahjustusi, ei vii identiteedikriisini, ei põhjusta arengupeatust. Negatiivsete suhtumiste aluseks on müüdid ükskeelsuse normaalsusest, soovitatavusest, piisavusest ja vältimatusest (Skutnabb-Kangas 2000: 239–249). Kakskeelsuse tulemused sõltuvad sotsiaalsest kontekstist ja suhtumisest.

Kakskeelsuse eelised on ilmsed: juurdepääs mitme kultuuri juurde, suurem vabadus informatsiooni hankimisel, avaram silmaring, rääkimata majanduslikust kasust: töandja eelistab mitut keelt oskavat töötajat mitmele ükskeelsele töötajale ning pigem maksab ühele mitmekeelsele palgalisa keeleoskuse eest. Kenji Hakuta (1986: 41) nendib, et kogu probleemipüstitus on vale, sest aluseks on kaks lihtsustust: esiteks, et kakskeelsus olevat mõõdetav ühedimensioonilistes kategooriates “hea” ja “halb”, teiseks, et kakskeelsust ei mõjutavat keelte omandamise tingimused.

Kokkuvõtteks

- Kakskeelsust ei ole otstarbekas defineerida võrdkeelsusena või üldse keeleoskuse kaudu. Kakskeelne isik on see, kes kasutab regulaarselt kahte keelt.

- Enamik maailma elanikest on kakskeelsed. Kakskeelsus ei ole erand, vaid norm.
- Kakskeelsus jaguneb individuaalseks ja ühiskondlikuks.
- Individuaalset kakskeelsust võivad põhjustada sotsiaalsed olud, poliitiline olukord, majanduslik surve, usutraditsioon ja individuaalne huvi mõne keele või kultuuri vastu.
- Kakskeelsuse jaotus koordinatiivseks, subordinatiivseks ja segatüüpi kakskeelsuseks on tinglik, samuti nagu ideaalse bilingvaali kontseptsioon. Eksperimentide tulemused ei ole nende tüüpide olemasolu veenvalt tõestanud.
- On vahe, kas kaks keelt omandati samal ajal või teine keel omandati hiljem. Laste kakskeelsuse uurimine on kujunenud omaette distsipliiniks.
- TKO (teise keele omandamise) uurimise objektiks on teise keele õppimine täiskasvanuna. Teist keelt õppides tekib sihtkeele vahepealne variant, mida nimetatakse vahekeeleks.
- Psühholingvistikat huvitab bilingvaali aju funktsioneerimine. Keelekontakte uurib kontaktlingvistika, keele ja ühiskonna suhteid aga sotsiolingvistika.
- Keelekontaktidest johtuvat muutust nimetatakse interferentsiks laiemas mõttes. See toimib mitme mehhanismi kaudu. Üheks neist on struktuuriline interferents (ehk interferents kitsamas mõttes) – keeleainese või struktuuri laenamine. Koodivahetus (kahe keele kasutamine ühe lausungi piires) on samuti interferentsi mehhanism.
- Varasemad uurimused kõnelesid kakskeelsuse kahjulikkuses. Neid uurimusi ei saa aga usaldada, sest need lähtusid seisukohast, et ükskeelsus on ainuvõimalik. Kakskeelsuse negatiivseid tulemusi demonstreeriti reeglina uusimmigrantide näitel, mis ei ole korrektne, kuna keelt ei tohi eraldada sotsiaalsest kontekstist. Jõukamast ja haritumast sotsiaalsest kihist kakskeelsete uurimine annab hoopis teisi tulemusi.
- Kakskeelsuse kasu on ilmne: juurdepääs mitme kultuuri juurde, vabadus infoallikate valimisel, majanduslikud eelised.
- Poolkeelsust ei saa pidada teaduslikuks mõisteks, sest see lähtub monolingvaalist kui mõõdupuust. Poolkeelsus eeldab täiskeelsust, kuid ei ole selge, mida viimane tähendab. Kui lapse emakeele areng kannatab, on süüdi keelepoliitika, negatiivne suhtumine vähemuskeeltesse, hariduskorraldus, vanemate hoolimatus, mitte aga kahe keele omandamine ja kasutus.

4.2.2.7. Kakskeelne ühiskond

Järgnevalt kõneleme kakskeelse ühiskonna tekke põhjustest, keelestaatuses, keelevalikust, diglossiast ning suhtumisest kakskeelsusesse. Kakskeelne ühiskond ei eelda sugugi, et kõik selle liikmed on kakskeelsed, kuigi ka selline situatsioon on teoreetiliselt võimalik. Samuti ei põhjusta individuaalne kakskeelsus automaatselt ühiskondlikku kakskeelsust.

Vahe individuaalse ja ühiskondliku kakskeelsuse vahel

Vahet individuaalse ja ühiskondliku kakskeelsuse vahel illustreerib järgmine anekdoot.

Ühe suurlinna kohvikus ripub silt: “Siin räägitakse saksa, inglise, prantsuse, poola, portugali, islandi jm keeli”. Keeleteadlane küsib kohviku omanikult: “Kas teie ettekandjad on nii tublid, et kõiki neid keeli räägivad?” Kohviku omanik vastab: “Ei, hoopis meie külastajad!”

Mitmekeelse riigi võrdkujuks peetakse tihti Šveitsit, arvates, et kõik elanikud on mitmekeelsed. Tegelikult aga toimib Šveitsis **territoriaalne põhimõte**: riigis on mitu ametlikku keelt, kuid lisaks sellele on igal haldusüksusel oma ametlik keel (olenevalt elanikkonna rahvuselisest struktuurist). Riigiametnikelt nõutakse küll mitme keele oskust, kõik avalikud dokumendid on prantsuse, saksa ja itaalia keeles, kuid enamik elanikke kasvab üles ükskeelsena ning kasutab kodus vaid ühte keelt, omandades teisi keeli haridussüsteemi kaudu.

Tuleb eristada **ametlikku ja tegelikku mitmekeelsust**. Riik, mis on *de jure* ükskeelne, võib olla *de facto* kaks- või mitmekeelne. Prantsusmaa poliitiline ja keelepoliitiline traditsioon ei tunnusta vähemusi, ametlikult on riik ükskeelne, kuid see ei vasta tegelikkusele (põlisvähemused bretoonid, baskid, prantsuse murrete kõnelejad, sisserändajad endistest asumaadest jm). Kanada on *de jure* kakskeelne (ametlikeks keelteks inglise ja prantsuse keel). Enamik kanadalasi puutub aga teise keelega kokku vaid koolis. Peale inglise- ja prantsuskeelsete kanadalaste elab riigis mitmeid põlisvähemusi (indiaanlased, eskimod) ja sisserändajaid, kes on oma keele säilitanud. Nn põliskeeli (*heritage languages*) on üle saja (Clyne 1997: 301–302).

Ühiskondlik kakskeelsus tekib mitmel põhjusel. Nende hulgas on laiaulatuslik immigratsioon (USA, Kanada), kolonialism (Nõukogude Liidu vabariigid, Briti impeeriumi asumaad), keelesaared (ungarikeelsed asulad Slovakkias), riigipiiri lähedus (näiteks piir Austria ja Sloveenia vahel), segarahvastiku olemasolu (poola-valgevene-leedu segaasustus Vilniuse ümbruses), põlisvähemuste olemasolu (saamid Soomes, Rootsisis ja Norras), aga ka nn rahvusvaheliste keelte levik (vene, inglise, prantsuse, hispaania, hiina jm).

Seega on võimalikud järgmised olukorrad: (1) kakskeelne ühiskond, mis ei koosne kakskeelsetest indiviididest (nt ükskeelsed prantsus- ja flaamikeelsed piirkonnad Belgias); (2) kakskeelne ühiskond, millest osa koosneb kakskeelsetest indiviididest (tavaliselt on kakskeelne vähemus, nt soomerootslased, kelle seas on kakskeelsus laialt levinud); (3) mitmekeelne ühiskond, kus kõik liikmed on vähemalt kakskeelsed (see tüüp on levinud Aafrikas).

Tuleb meeles pidada, et individuaalse kakskeelsuse iseloom on mitmekesine, tegemist võib olla kahe keele paralleelse omandamisega varajases lapsepõlves või järjestikuse omandamisega, mille puhul üks keel domineerib. Siit järeldub, et ühiskonna (2) puhul kakskeelse osa kakskeelsuse olemus võib olla samuti erinev: paljud soomerootslased omandavad kahte keelt enam-vähem samal ajal, kuid leidub ka selliseid, kes on õppinud soome keelt hiljem ja valdavalt seda piiratult.

Niisugust piiratud kaks- või mitmekeelsust on esinenud ka Eestis. Paljudele eestlastele on tuttav mõiste kolm kohalikku keelt (eesti, saksa, vene). Kolme kohaliku keele valdamist nõuti 20. sajandi alguses ja hiljemgi ärides ja kontorites – igal pool, kus pidi suhtlema klientidega. Olgu rõhutatud, et nõue ei tulnud Peterburist ega kohalikelt võimudelt, vaid

sündis praktilistest majanduslikest vajadustest: linnades oli jõukas saksa ja vene klientuur, keda pidi teenindama. Ametlikult oli Vene impeeriumis üks riigikeel (vene), võim tunnustas *de facto* kahte keelt (vene ja saksa), ärikeeli oli aga kolm (Jansen, Saari 1999: 240–249).

Kuidas aga olid lood kolme kohaliku keele oskusega? Võib tekkida ekslik mulje, justkui kogu Eesti olnuks tollal kolmkeelne. Tegelikult oli kolme keele oskus levinud vaid ühes sotsiaalses rühmas (teenindajad, müüjad, ärimehed). Keeleoskus oli ka piiratud, kuna kolme keelt vajati ainult teatud **funktsionaalsetel aladel** – kaubanduses, äris, panganduses. Needsamad müüjad ja ametnikud olid kasvanud ükskeelsetena ja kasutasid oma igapäevaelus vaid ühte keelt (Ariste 1981: 34).

Eelnevast on selge, et kakskeelsuse olemasolu ei sõltu keelestaatusesest. Keelestaatus võidakse määrata ametlikult (nt riigi-, regionaal-, vähemuskeel jne), seda võidakse muuta seadusega, kuid samas võib staatus välja kujuneda iseenesest (nt vähemuskeel grupisisese suhtlemise keelena).

4.2.3. Keelevalik

Järgmisena räägime suhtumisest kakskeelsusesse ja keelevalikust. Keelevalik sõltub suhtumisest, aga ka paljudest muudest keelevälistest teguritest. Grosjean (1982: 135–145) eristab keelevaliku põhjuste järgmisi rühmi: situatsioon, kõnelejad, teema, suhtluse eesmärk.

Situatsiooni puhul loeb, kas see on formaalne või mitte, mitu kaasvestlejat võtab osa, kas vestlus toimub avalikus kohas või mitte, kas mõni kaasvestleja on monolingvaal jne. Kõnelejaga seotud tegurid on kõnelejate vanus, sugu, haridus, keeleoskus, mõne keele eelistamine, sotsiaalne kuuluvus, eriala, ühiskondlik norm. Keelevalikut mõjutab tihti ka vestluse teema, sest kakskeelses ühiskonnas on mõned teemad paratamatult seotud konkreetse keelega (näiteks kui töökeel ei ole sama, mis kodune keel). Suhtluse eesmärgiks võib olla käsk, informeerimine, kolmandate isikute kaasamine vestlusesse või hoopis nende väljajätmine, sotsiaalse distantsi loomine või vähendamine jms.

Loomulikult sõltub keelevalik ka sellest, kas vesteldakse mono- või bilingvaaliga. Iseenesestmõistetav, et monolingvaalist kaasvestlejaga on võimalik valida vaid ühte keelt. Teise bilingvaaliga rääkides võib valida ühte keelt või keeli vaheldada. Tavaliselt pannakse keel paika suhtlemise alguses. Hiljem on seda raskem muuta.

Clyne (1997: 308–309) laiendab ja täpsustab keelevalikut põhjustavate tegurite loetelu: kaasvestleja (vanus, sugu, haridus, staatus jt), rollisuhted, funktsionaalne ala (kodu, kool, töö, asjaajamine jt), teema, koht, suhtlusviis (näost näkku, kirjalik, telefonivestlus), vestluse argisus/formaalsus, ilmekuse või eriefekti taotlemine. Tegurite tähtsus erineb kogukonniti üpris tugevalt. Joan Rubin (1968: 109) näitab, et näiteks Paraguais kujutab endast valik guaranii ja hispaania keele vahel otsuste ahelat: kui vestlus toimub maal, siis guaraniis, linnas oleneb olukorra formaalsusest. Formaalses olukorras hispaania keel, mitteformaalses olukorras sõltub valik sellest, kas kaasvestlejad on lähedased inimesed või mitte. Võõrad inimesed vestlevad hispaania keeles. Lähedaste inimeste puhul loeb, kas vestlus on tõsine või mitte. Tõsine vestlus on hispaania keeles, mitte eriti tõsise vestluse keel sõltub keeleoskusest, vanusest, soost jms.

4.2.4. Diglossia

Mõnes mitmekeelses kogukonnas võib valik olla enam-vähem vaba: vesteldakse selles keeles, mida esimesena pakutakse, kuid vestluse jooksul pole välistatud üleminek teisele keelele. Tavaliselt on keelevelik siiski mõnevõrra piiratud, sest teatud funktsionaalsetel aladel on kombeks kasutada üht keelt (riigiteenistus, sõjavägi, avalik loeng jms). On võimalik ka niisugune ühiskond, kus keelevelik on äärmiselt piiratud: keeltele on täiesti erinevad funktsioonid ja kasutusala, nende segiajamist peetakse suureks veaks. Mitme keele või ühe keele variantide ranget funktsionaalset diferentseerumist nimetatakse diglossiaks.

Esimeseks keeleteadlaseks, kes diglossia mõiste käibele tõi, oli Charles Ferguson (1959). Tema definitsioon puudutas vaid variante ühe keele sees. Ferguson kirjeldas neli näidet: (1) Kreekat, kus kasutusel oli kaks keele varianti (*katarévusa* 'puristlik' ja *dhimotiki* 'rahvalik'); (2) arabi keelseid riike, kus klassikaline arabi keel on kirjalikus ja liturgilises funktsioonis ja kõnekeelena nende maade vastavad arabi murded; (3) Šveitsi saksa keelset osa, kus kasutatakse šveitsi saksa murret kõnekeelena ja saksa kirjakeelt formaalses olukorras; (4) Haitit, kus igapäevase suhtlemise keeleks on haiti kreool ja ametlikuks keeleks prantsuse keel.

Selline funktsionaalne jaotus on teatud määral võrreldav jaotusega eri stiilide vahel. Diglossaalses suhtes asuvatel keelevariantidel on range hierarhia ja tööjaotus: üht varianti väärtustatakse kõrgelt, seda kasutatakse kirjalikult või suuliselt ametlikus, pidulikus, formaalses, tõsisel olukorras; teises keelevariandis toimub aga argisuhtlus. Lähtudes hierarhiast, nimetatakse neid variante vastavalt kõrgeks (tähistus K, inglise keeles H sõnast *high*) ja madalaks (tähistus M, inglise keeles L sõnast *low*). Reeglina ei ole K kellegi esimene keel, seda omandatakse hiljem haridussüsteemi kaudu. Rõhutame, et Ferguson käsitles geneetilises suguluses olevaid variante.

Kuigi sõna diglossia kreeka keelest tõlgituna tähendab sama, mis bilingvism, ei ole need mingil juhul sünonüümid. Bilingvism ehk kakskeelsus võib olla individuaalne või ühiskondlik kahe keele kasutus, kuid diglossia on alati ühiskondlik nähtus, kuna see on seotud ühiskonna struktuuriga. Inimene võib olla kakskeelne, kuid diglossaalne võib olla üksnes keelekollektiiv.

Hiljem mõtestas Fishman (1967) ümber diglossia mõiste. Tema arvates võib diglossaalsest suhtest rääkida mitte ainult geneetilises suguluses olevate variantide puhul, vaid ükskõik missuguse keelte paari puhul, kus esineb range funktsioonide jaotus: näiteks ladina keel ja rahvuskeeled keskajal. Diglossiat Ferguson mõttes hakati nimetama **klassikaliseks**, Fishmani mõttes aga **laiendatud diglossiaks**.

Ulatuse järgi klassifitseeritakse diglossiat **täielikuks või osaliseks**. Täielik diglossia hõlmab kogu ühiskonda, osaline aga vaid ühte keelekollektiivi mitme seas. Kreekas eksisteeris täielik diglossia, kuid olukord "kohamurre ja kirjakeel" on osaline diglossia, kuna ühiskonnas on keelekollektiive, kelle esimeseks keeleks on kirjakeel ja kes ei oska mingeid murdeid. Niisuguses ühiskonnas iseloomustab diglossaalne käitumine vaid territoriaalmurrete kõnelejaid.

Diglossia uurimine (Schiffman 1997: 206–208) keskendub järgmistel aspektidel: funktsioon, prestiiž, kirjanduslik traditsioon, omandamine, standardiseerimine, stabiilsus, erinevused grammatikas, foneetikas ja sõnavaras, tekke ja kadumise põhjused.

Vaatame lähemalt K ja M jaotust funktsionaalsete alade järgi (Ferguson 1959).

Funktsionaalsed alad	K	M
Jutus	+	
Tellimine kohvikus, juhtnöörid teenijatele jms		+
Erakiri	+	
Parlamendi kõne, poliitiline esinemine	+	
Ülikooli loeng	+	
Vestlus pere, sõprade, kolleegidega		+
Uudised televisioonis, raadios	+	
Sebiooper		+
Juhtkiri, uudised ajalehes	+	
Poliitilise karikatuuri pealkiri		+
Luule	+	
Rahvalik kirjandus		+

Funktsioonide jaotamine keelevariantide/keelte vahel on fundamentaalne: K kasutamine M valdkonnas (ja ka vastupidine) on mõeldamatu. K on prestiižikas, kõrgelt väärtustatav keelekuju, mis esindab pikka traditsiooni, kanoonilisi usutekste, kõrgstiilset kirjandust. M-i ei peeta väärtuseks, vaid vulgaarseks, labaseks, igapäevaseks. Paljudes diglossiaalsetes ühiskondades puudub M-il kirjalik traditsioon (murdekirjandus või mõned “madalad” žanrid välja arvatud). Klassikalises diglossias on M esimesena õpitav keelevariant, kusjuures K ei ole kellegi esimene keel. K on tugevasti normeeritud ja kodifitseeritud, M enamasti mitte. K grammatikat peetakse keerulisemaks, M oma aga primitiivsemaks. Sõnavara jaguneb K ja M vahel, kuid mingi osa sõnavarast võib K ja M variandis kattuda (n-õ ülev ja madal sõna ühe mõiste kohta). Diglossiat soodustab vana prestiižikas kirjanduslik või usutraditsioon oma tekstidega või kirjaoskuse kitsas levik (vaid vähearvulise eliidi seas).

Järgnevalt toome sageli tsiteeritava Fishmani (1980) diglossalsete suhete tüpoloogiat.

(A) *K klassikaline, L kõnekeel* (vernakulaar), geneetilises suguluses – siia sobib Kreeka ja araabiakeelsete riikide näide, samuti ladina ja teiste romaani keelte suhe keskajal, sanskriti ja hindi suhe Indias jms.

(B) *K klassikaline, L kõnekeel*, ei ole suguluses – näiteks heebrea keel ja jidiš (või ükskõik milline mitte semiidi kõnekeel) traditsioonilises juudi kogukonnas.

(C) *K kirjalikus/formaalses funktsioonis, L kõnekeel*, ei ole suguluses – näiteks hispaania ja guaranii Paraguais (Rubin 1968, 1972), inglise/prantsuse keel mitmes endises asumaas.

(D) *K kirjalikus/formaalses funktsioonis, L kõnekeel*, geneetilises suguluses – see ei hõlma ükskõik millist murde-kirjakeele situatsiooni, vaid üksnes sellist, kus kõnekeel ja kirjakeel on teineteisest kauged ning ilma spetsiaalse õppimiseta pole arusaadavad: murre ja saksa kirjakeel Šveitsis (Schiffman 1993), lõunaeesti murre ja eesti kirjakeel jms.

Klassikalist diglossiat peetakse laiendatud diglossiast stabiilsemaks, kuid see ei tähenda, et klassikaline diglossia ei või laguneda. Peab arvesse võtma, et Ferguson ja Fishmani jaotus on siiski tinglik, sest diglossia võib olla ka kontinuum: K ja M vahel on mitmeid

vahepealseid võimalusi, varjundeid jt. Oma tüpoloogias paigutab Fishman tamili keele (A) rühma, kuid Schiffman (1997: 210) märgib, et tamili keelel on vähemalt kolm eri kuju: klassikaline, nüüdisaegne kirjalik või formaalne suuline, haritud argine (lisaks veel mitmed kohalikud murded). Peale selle on võimalik kirjutada nüüdisaegses formaalses keeles, kasutades arhailist sõnavara ja kaasaegset grammatikat, samuti võib lahjendada nüüdisaegset suulist varianti argikõne elementidega või, vastupidi, lisada ülevat, kirjanduslikku varjundit. Ühes kultuuris toimub jaotus K ja M vahel “kas... või” põhimõttel, teises aga võimalikud ülemineku variandid.

Nii klassikaline kui laiendatud diglossia võib hägustuda, kui jaotus kindlate funktsionaalsete alade vahel ähmastub või mõnes valdkonnas hakatakse kasutama K asemel M-i. Nõnda on toimunud televisiooni otsesaadetega saksakeelses Šveitsis: enne oli tõsiste saadete keelena mõeldav vaid saksa kirjakeel, kuid otsesaadete osakaalu kasv tõi sisse Šveitsi murde, sest isegi haritud argikõnes tajutakse saksa keelt kunstliku ja ebaloomulikuna.

Vaatame, milline on suhe diglossia ja kakskeelsuse vahel. Sellele on pühendatud nüüd juba klassikaline Fishmani artikkel “Kakskeelsus diglossiaga ja diglossiata; diglossia kakskeelsusega ja kakskeelsuseta” (Fishman 1967).

Kakskeelsus	Diglossia	
	+	–
+	1. Diglossia ja kakskeelsus	3. Kakskeelsus
–	2. Diglossia	4. Ei üks ega teine

Diglossia koos kakskeelsusega tähendab, et kogu ühiskonna liikmed valdavad kahte keelt. Šveitsi saksakeelses osas oskavad kõik murret ja saksa kirjakeelt; mõlema oskust oodatakse kõikidelt elanikelt. Argivestlust saksa keeles peetakse kohatuks isegi siis, kui kaasvestlejaks on sakslane, kelle esimeseks (või koguni ainsaks) keeleks on saksa kirjakeel (Schiffman 1993).

Diglossia ilma kakskeelsuseta esineb ühe riigi või haldusüksuse piires, kus on kaks omaette keelekollektiivi. Võimul olev eliit on selge vähemus, kes ei oska enamuse keelt. Enamusel puudub poliitiline, majanduslik jm võim. Kaks keelekollektiivi ei oska teineteise keelt, kakskeelsete hulk on üsna väike. Kakskeelsed on vahendajad, kes asuvad sotsiaalselt eliidi ja enamuse vahepeal. Fasold (1984: 40–41) mainib, et seda tüüpi ühiskonnad olid levinud enne 1. maailmasõda, tänapäeval on aga haruldaseks muutunud. Nn Balti provintsid (Eestimaa, Liivimaa, Kuramaa) olid niisuguse ühiskonna näiteks kuni 19. sajandi teise pooleni. Baltisaksa ülemkiht oli väikearvuline, saksa keelt peeti kõrgkultuuri ja hariduse keeleks, eesti ja läti keelt aga harimatute talupoegade keeleks.

Kakskeelsus oli levinud vähe.

Kakskeelsus ilma diglossiata eeldab laiaulatuslikku kakskeelsust, kusjuures keelte funktsioonid pole rangelt piiritletud ning mõnedel funktsionaalsetel aladel on võimalik mõlema keele kasutamine. Fishman peab selliseid ühiskondi ebastabiilseteks ja ajutisteks, kuna ühiskond ei vaja kahte keele täpselt samade funktsioonide täitmiseks.

Viimasele väitele võib aga vastu vaielda. Kakskeelsus võib, kuid ei pruugi olla üleminekunähtus teel ükskeelsuse poole. Uuemad uurimused näitavad, et keelekontaktide tulemusi ei ole võimalik ennustada kõigi situatsioonide ja kõigi keelekollektiivide jaoks (Romaine 1995: 38–46, Thomason 2001). Teiseks, eelnevalt oli juttu diglossia hägustumisest ja diglossia kontiinumist. Keeled võivad hõivata ja loovutada funktsionaalseid alasid (vt ülalmainitud näide otsesaadete kohta Šveitsis); lähedases suguluses olevates keelevariantides võivad tekkida vahepealsed vormid jms.

Ühiskond, kust puudub nii diglossia kui kakskeelsus, on eelmise, ebastabiilse kakskeelsuse tulemus või hoopis niisugune ühiskond, kus vähemusi on vähe ja ulatuslikku kakskeelsust pole (nagu näiteks tänapäeva Portugal, Korea).

Fishmani järgi on stabiilsed olukorrad 1 ja 2, teisisõnu, need, kus esineb diglossia. Tema mudel on selge ja näitlik, kuid paraku ei hõlma see keerulisemaid juhtumeid. Peale diglossia on võimalik triglossia või koguni polüglossia. Triglossia võib esineda siis, kui vähemusrühm kõneleb oma keelt, kohaliku enamuse keelt (kohamurret) ning riigikeelt (kirjakeelt). Niisugust triglossiaalset ühiskonda – saksa vähemust Itaalias – on kirjeldanud Norman Denison (kasulikke viiteid leidub teoses Denison 1997).

Diglossia või kakskeelsuse stabiilsust ei mõjuta ainuüksi kasutussfääride range diferentseerimine. Paljudel juhtudel mängib rolli **suhtumine** või, täpsemalt, **lingvistiline kultuur** (*linguistic culture*). Schiffman (1993) määratleb lingvistilist kultuuri kui müütide, uskumuste ja tõekspidamiste süsteemi keele või keelte kohta: kas kõnelejate arvates on mõni keelevariant ilus, arhailine, vulgaarne, rikas, primitiivne, pelk murre, keeruline jne. Mõnes lingvistilises kultuuris, kus K ja M on ühe keele variandid, võidakse arvata, et K ongi keel ja M-i olemasolu üldse ei tajuta.

Lingvistilise kultuuri mõju diglossiale: saksa keel USA-s

Saksa keel (õigemini, selle murded) on säilinud USA-s väga vähesel määral. Enamik saksa murrete kõnelejaid on keeleliselt täiesti assimileerunud. Sakslaste sisseränne toimus põhiliselt siis, kui saksa kirjakeel (*Hochdeutsch*) ei olnud veel enamiku sakslaste emakeeleks. Sakslased olid kuni 19. sajandi lõpuni murdekõnelejad, *Hochdeutsch* oli aga K funktsioon ja ühtlasi erinevate murrete kõnelejate ühine keel (*lingua franca*). *Hochdeutsch* mängis tähtsat rolli usu ja liturgia keelena, kuna Martin Luther oli tõlkinud Piibli just sellesse saksa keelevarianti. Seega olid saksa sisserändajad diglossaalse lingvistilise kultuuri kandjad, kus murdel oli M ja *Hochdeutsch*'il K funktsioon. Uutes tingimustes ei olnud aga erineva muredetaustaga sakslastel ühist M keelevarianti. Nad olid sunnitud suhtlema omavahel kas saksa kirjakeeles (mida paljud oskasid halvasti) või hoopis inglise keeles. Kogukondade ja koguduste liidrid ei pidanud aga murdeid tähtsaks ega mõelnud nende säilitamisele. Oma lingvistilise kultuuri kohaselt väärtustati *Hochdeutsch*'i, mis aga jäi paratamatult vaid usundi ja kiriku keeleks. Samas pidas sisserändajate lingvistiline kultuur visalt *Hochdeutsch*'i sakslaste emakeeleks. Kuigi *Hochdeutsch* oli muutumas sakslaste emakeeleks Saksamaal, puudus USA-s reaalne tugi *Hochdeutsch*'ile. Seaduse, äri, hariduse, kohaliku infrastruktuuri keeleks oli hoopis inglise keel. Koos sekulariseerumisega kahanes *Hochdeutsch*'i tähtsus veelgi (Schiffman 1993).

Üks ja sama keel võib olla erinevate lingvistiliste kultuuride osa. Eelmistest näidetest ilmneb, et saksa kirjakeele saatus on erinev USA-s, Saksamaal ja Šveitsis. USA-s lagunes

ebastabiilne triglossia (murre, *Hochdeutsch*, inglise keel) diglossiaks (*Hochdeutsch* kirikus, mujal inglise keel), viimane aga asendus inglise ükskeelsusega. Saksamaal on kirjakeel muutunud paljude (kuid siiski mitte kõigi) emakeeleks. Šveitsis säilitab lingvistiline kultuur ranget funktsionaalset jaotust murde ja kirjakeele vahel.

Mõistagi ei ole suhtumiste süsteem ehk lingvistiline kultuur ainuüksi määrav keele, kakskeelsuse ja/või diglossia säilitamisel, kuid selle tähtsust ei tohi allahinnata. Muutused on varmad tekkima siis, kui kogu ühiskond ei jaga sama lingvistilist kultuuri ehk kui tekib mitu vastukäivat keelte hierarhiat. Rahvusliku ärkamisega kaasneb tihti soov laiendada M-i kasutusvaldkondi K arvelt ning K välja tõrjuda (eesti keele tõus kõrgkultuuri ja riigikeelena). On võimalik ka K levik M-i funktsionaalsetele aladele ja M-i positsioonide järkjärguline hõivamine (*Hochdeutsch* levik Saksamaal). Diglossia lagunemine tähendab ka uue eliidi teket.

Üks diglossia lagunemise juhtumeid on eesti keele tõus moodsaks keeleks ja seejärel Eesti riigikeeleks. Eesti keele sotsiolingvistilise olukorra pikem käsitus leidub ajakirja *International Journal of the Sociology of Language* erinumbris (IJSL 1999). Siin piirdume lühiülevaatega. Igal ajastul eksisteeris Eestis oma keelehierarhia (Keevallik, Pajusalu 1995). Rahvuslik ärkamine, eestlastest linnaelanikkonna suurenemine, seisuste ühiskonna lagunemine, eesti keskklassi ja protoeliidi teke, aga ka üleüldine kirjaoskus – kõik see soodustas uue väärtussüsteemi sündi. Selleks et saada haritud inimeseks, ei pidanud enam tingimata saksastuma. 19. sajandi teisel poolel kõigutas baltisaksa eliidi positsioone venestamine. Venestamine ei olnud suunatud ainult põlisrahvaste vastu, vaid ka baltisaksa aadli vastu. Seega eksisteeris Eestis 19. sajandi lõpul vähemalt kolm keelehierarhiat: eestlaste, sakslaste ja venelaste oma. Skemaatiliselt võib seda olukorda kujutada nii, et M võitles kahe K (K1 ja K2) vastu, K1 ja K2 võitlesid aga omavahel. Venestamise läbikukkumise põhjuseks oli kindlasti demograafilised (eestlaste osa ülekaal rahvastikus) ja sotsiaalsed tegurid, aga ka erinevate lingvistiliste kultuuride olemasolu – sakslaste soovimatus aktsepteerida vene keelt K-na, eesti keele kõrge prestiiž eestlaste hulgas (Hennoste 1997, Rannut 2001).

Nõukogude okupatsioon püüdis sundida eestlastele peale oma keelehierarhia (vene keel K, eesti keel M). See, mis läks korda teiste rahvastega, ei läinud korda Baltimaades. Võim taotles eesti keele väljatõrjumist mitmest tähtsast sfäärist (ametlik asjaajamine, teadus, haridus), tulemuseks oli aga kahe polariseerunud kogukonna sünd. Eestlaste hulgas oli levinud nn funktsionaalne kakskeelsus (vene keelt osati niivõrd, kuivõrd seda oli igapäevaseks eluks vaja), kuid eesti keele prestiiž ei langenud. Kuigi venekeelsete sisserändajate pideva juurdevoolu tõttu oli demograafiline situatsioon muutumas eestlaste kahjuks, soodustasid eesti keele säilitamist järgmised asjaolud (Rannut 2001: 85–86):

- erinev tähestik (vaid kuus NSVLi keelt ei kasutanud kirillitsat: eesti, läti, leedu, gruusia, armeenia ja jidiš, kuid pärast 1948. aasta viimases trükiti äärmiselt vähe);
- arenenud keelecorpuse ning keelekorraldajate piisavus;
- psühholoogiline vastupanu, mis põhines kollektiivsel mälu omariiklusest;
- tsivilisatsioonibarjäär;
- Välis-Eesti kultuuri ja Lääne press (eriti Soome televisiooni) mõju.

Kokkuvõtteks

- Kakskeelne ühiskond ei eelda kõigi selle liikmete kakskeelsust. Kakskeelne ühiskond võib koosneda mitmest ükskeelsest keelekollektiivist, kus teist keelt õpitakse hiljem.
- Mitmekeelsus võib olla ametlik ja tegelik. Ametlikult ükskeelne riik võib olla tegelikult mitmekeelne.
- Ühiskondliku kakskeelsuse põhjusi on erinevaid: immigratsioon, kolonialism, keelesaared, riigipiiri lähedus, segarahvastikuga alad, põlisvähemuste olemasolu, rahvusvaheliste keelte levik.
- Ühiskondlikku kakskeelsust kirjeldades tuleb pöörata tähelepanu keele staatusele.
- Keelevalik sõltub kaasvestlejast, situatsioonist, funktsionaalsest alast, vestluse teemast, suhtlemise eesmärgist, ekspressiivsuse taotlusest.
- Diglossia on kahe keele või ühe keele kahe variandi kasutusfunktsioonide ühiskondlik jaotamine. Ühe keele variantide puhul on tegemist nn klassikalise diglossiaga (Ferguson), kahe keele puhul aga laiendatud diglossiaga (Fishman). Diglossaalses suhtes olevate variantide tähistus on K (kõrge) ja M (madal).
- Diglossia on täielik, kui see hõlmab kogu ühiskonda, ja osaline, kui see hõlmab osa ühiskonnast (murded-kirjakeel).
- Diglossia võib esineda koos kakskeelsuse ja ilma kakskeelsuseta, kakskeelsus võib esineda ka ilma diglossiata. Mõnes keelekollektiivis ei ole kumbagi.
- Diglossia võib olla selgelt piiritletud, võib aga olla kontiinum. Viimasel juhul on osa keelte kasutussfääridest raskest piiritletav.
- Kakskeelsus ilma diglossiata ei ole tingimata ebastabiilne.
- Peale diglossia on olemas keerulisemad juhtumid: tri- ja polüglossia.
- Diglossia ja kakskeelsuse stabiilsus sõltub konkreetse keelekollektiivi sotsiolingvistilisest olukorrast ja lingvistilisest kultuurist (suhtumistest, uskumustest, tõekspidamistest keele või keelte kohta).
- Diglossia muutub ebastabiilseks, kui tekib mitu vasturääkivat lingvistilist kultuuri.
- Diglossia lagunemine on võimalik M funktsioonide laienemise kaudu K valdkonda, aga ka vastupidiselt.

Ülesanded

- Pange kirja kõik keeled/murded, mida mingil määral oskate. Iga keele/murde puhul proovige täpselt määratleda, millisel tasemel suudate aru saada, lugeda, kõnelda, kirjutada. Millisel viisil olete need oskused omandanud?
- Milline keeleline olukord valitseb teie linnas? piirkonnas? Kas ja kuidas see erineb Tallinna omast? Tartu omast? Narva omast?
- Miks mõned muulased on edukalt omandanud eesti keele, teised aga mitte? Milline on individuaalsete ja ühiskondlike tegurite osakaal?

Ajakirjad

International Journal of Bilingualism, Bilingualism: Language and Cognition, Second Language Writing, International Journal of the Sociology of Language, Journal of

Sociolinguistics, Multilingua, Language in Society, Language Problems and Language Planning.